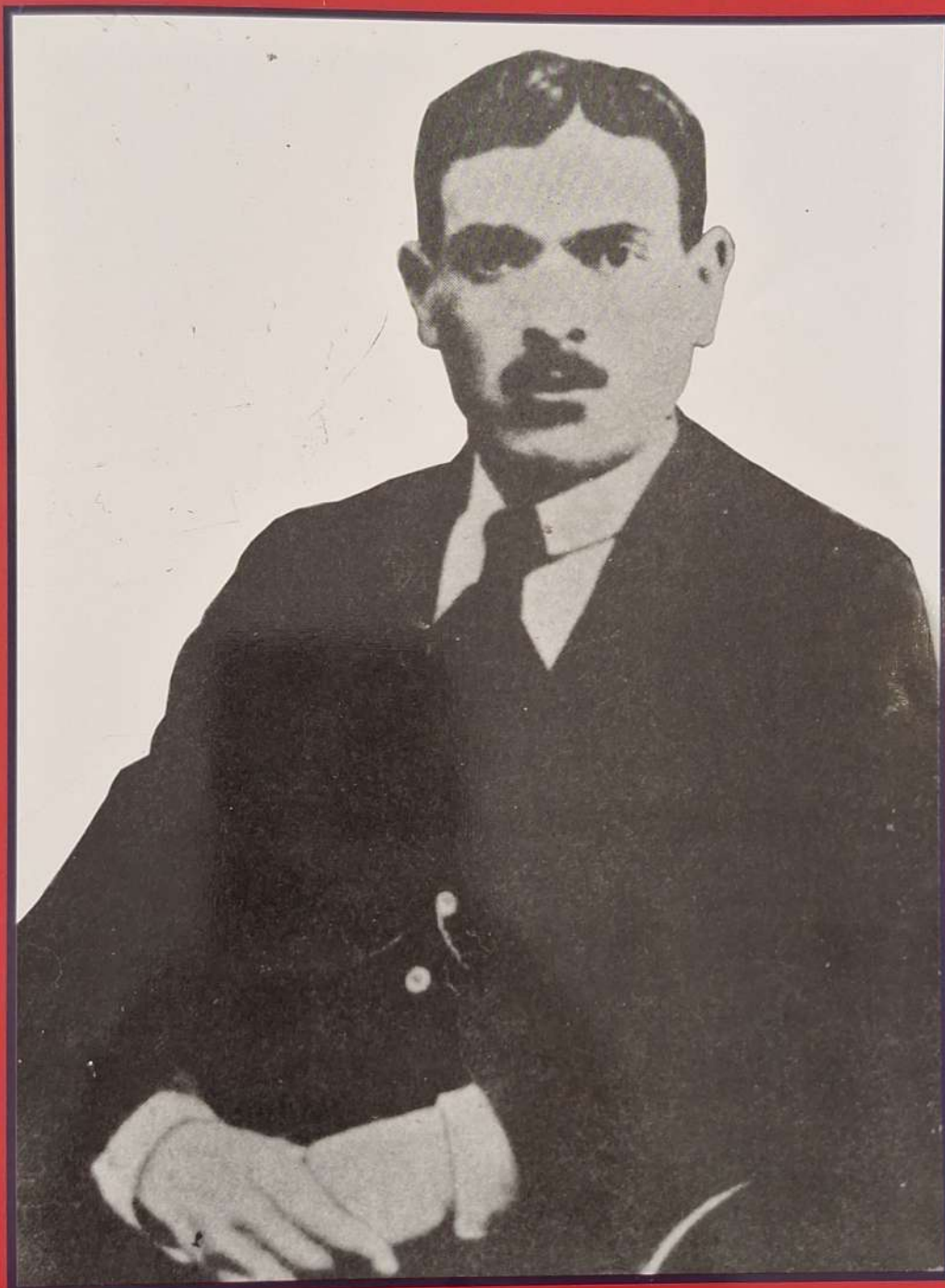

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2008

№ 4

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 4 (218). Oktyabr-Dekabr 2008-ci il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** dünya azərbaycanlılarına müraciəti2

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində3

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

T.Cavadov – Əhməd Cavad şeirinin poetikası5
Ə.Tanrıverdi – “Kitabi – Dədə Qorqud”da surətlərin daxili nitqi13
Y.Babayev – Təriqət ədəbiyyatı: sufizmin mahiyyəti15
M.Qurbanova – Qrammatik konversiyalar19
E.Quliyeva – Q.Bürhanəddinin “Divan”ında felin məsdər forması.....24
A.Verdiyev – Toponimlər: yaranma və formalaşma yolları27

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR: TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

Ş.Mikayılov, A.Bəşirova – Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsəri üzərində işin təşkili.....30
S.Hüseynoğlu – Nəsr əsərlərinin tədrisində yeni texnologiyalardan istifadə39
Y.Aslanov – Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi49
T.Mehdiyeva – Çoxmənalılığın məcazi-etimoloji əlamətləri53
V.Qurbanov – Dil təlimində mühüm məqam56
M.Abdullayev – Söz yaradıcılığının elmi əsasları və onun Azərbaycan dilinin tədrisində nəzərə alınması60
✦ **V.Yaqublu** – Şagirdlərdə mütaliə bacarığının formalaşdırılması66
G.Tağıyeva – Şagirdlərə -acaq (-əcək), ar (-ər), -maz (-məz) şəkilçilərinin öyrədilməsi.....68

POLEMİKA

R.Məhərrəmov – Müəllim kadrlarının hazırlanmasında milli dəyərlərin nəzərə alınması mühüm şərtidir71

UNUDULMAZLAR

O.Abbasov – Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimimi yada salanda...73

ƏDƏBİ MÜHİT

M.Baharlı – Poeziya77

XƏBƏR – SERVİS

Xarici ölkələrdə.....78
Yeni nəşrlər79

* * *

Xəbərləri hazırladı **Lalə Əhmədova**.

Üz qabığının 1-ci səhifəsində Əhməd Cavad, 1919-cu il.

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARINA

Əziz həmvətənlər! Hörmətli soydaşlar!
Ölkəmizdə və onun hüdüdlərindən kənarında yaşayan azərbaycanlıların hər il dekabrın 31-də təntənə ilə qeyd etdiyi Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü milli birlik, Azərbaycana məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət, Vətənə bağlılıq hissələrini özündə təcəssüm etdirir. Uzun illərdən bəri bütün dünyada yaşayan həmvətənlərimizi və soydaşlarımızı düşündürən dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi ideyası ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri sayəsində dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış və ardıcıl olaraq həyata keçirilmişdir.

Son illər ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların milli özünüdərkini güclənməsi, birlik və mütəşəkkilliyinin artması, tarixi vətənlə əlaqələrinin möhkəmlənməsi diaspor potensialının mühim amilə çevrildiyini göstərir. 2006-cı ilin martında Bakıda keçirilən Dünya azərbaycanlılarının II qurultayında qəbul edilmiş qərarların, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi diaspor quruculuğuna, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə söykənən azərbaycançılıq ideologiyasının yayılmasına güclü təkan vermişdir.

Bu gün dövlətimizin diaspor siyasəti, həmvətənlərimizin birlik və həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsi, onların daha mütəşəkkil formada təşkilatlanması prosesi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Artıq dünya azərbaycanlıları yaşadıkları ölkələrin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında daha fəal rol oynayır, respublikamızla qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə böyük töhfə verirlər. Soydaşlarımız Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında, zəngin mədəni irsimizin təbliğində, təcavüzkar erməni dairələrinin ideoloji təxribatlarının qarşısının alınmasında qətiyyət nümayiş etdirirlər. Eyni zamanda, Azərbaycan dövlətinin dəstəyi sayəsində qardaş və dost xalqların lobbi və diasporları ilə səmərəli əməkdaşlığın qurulması sahəsində təsirli tədbirlər həyata keçirilir.

Sosial-iqtisadi və siyasi yüksəliş dövrünü yaşayan Azərbaycan dövləti bütün resurslarını xalqımızın rifahının yüksəlməsinə və ölkəmizin beynəlxalq mövqələrinin güclənməsinə yönəltmişdir. Dünyanın global enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycanın rolu getdikcə artır. Respublikamızda həyata keçirilən səmərəli sosial-iqtisadi siyasət müasir infrastrukturaların yaradılmasına, sosial problemlərin həllinə, elm və mədəniyyətin inkişafına, vətəndaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının daha dolğun təmin olunmasına yeni imkanlar açır.

İndiki dövrdə xalqımızın qarşısında duran başlıca problem Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tezliklə ədalətli həllinə nail olmaq və ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etməkdən ibarətdir. Hesab edirəm ki, Azərbaycan dövləti ilə yanaşı, bütün həmvətənlərimiz bu sahədə səylərini gücləndirməkdə davam edəcək, uğurlarımızın daha fəal təbliğ olunması və ölkəmizin müsbət imicinin möhkəmlənməsi qayğısına qalacaqlar. Diasporumuz öz mütəşəkkilliyini və çevikliyini bir qədər də artırmalı, digər xalqların diaspor mərkəzləri ilə əlaqələrini genişləndirməli, ölkəmizə qarşı yönəlmiş informasiya təxribatlarını vaxtında ifşa etməlidir.

Həmvətənlərimizi daha sıx birliyə, müstəqil dövlətimizin mənafeələrinin ardıcıl qorunması və beynəlxalq nüfuzunun artırılması işinə bundan sonra da öz töhfələrini verməyə çağırıram.

Bu əziz bayram münasibətilə Sizi ürəkdən təbrik edir, hər birinizə cəsarət və fırvanlıq, işlərinizdə uğurlar arzulayıram!

*İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 25 dekabr 2008-ci il.*

Xronika

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Oktyabrın 7-də təhsil naziri Misir Mərdanov İslam ölkələrinin ali təhsil və elm nazirlərinin Bakıda keçirilmiş IV konfransında iştirak edən nazirlərin bir qrupu ilə görüşmüşdür.

Oktyabrın 17-də təhsil naziri Misir Mərdanov "Orta təhsil kursu üzrə buraxılış imtahanlarının aparılması barədə" əmr imzalamışdır.

Oktyabrın 20-də təhsil naziri Misir Mərdanov 2008-2009-cu dərslərində "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" və "Ən yaxşı müəllim" müsabiqələrinin təşkilat komitəsinin yaradılması haqqında əmr imzalamışdır.

Novabrın 7-də Təhsil Nazirliyində növbəti kollegiya iclası keçirilmiş, "2007-2008-ci tədris ilində XI siniflərdə buraxılış imtahanlarının yekunları və cari dərslərində qarşıda duran vəzifələr" mövzusunda məsələ müzakirə olunmuşdur. Kollegiya üzvləri ilə yanaşı, nazirliyin məsul işçilərinin, müvafiq struktur bölmələrin və şöbələrinin, təhsil müəssisələrin, imtahan və bina rəhbərlərinin iştirak etdikləri tədbirdə təhsil naziri Misir Mərdanov çıxış etmişdir.

Novabrın 17-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov Bakıda səfərdə olan Türkiyə Respublikasının Ankara Şəhər Təhsil İdarəsinin müdiri Kamil Aydoğanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür.

Novabrın 18-də Təhsil Nazirliyində YUNİSEF-in Azərbaycandakı nümayəndəliyinin yeni rəhbəri cənab Məhəmməd Bəndriss Alami ilə görüş keçirilmişdir.

Təhsil naziri Misir Mərdanov görüşü giriş sözü ilə açaraq qonağı yeni vəzifəyə təyin olunması münasibətilə təbrik etmiş və ona gələcək fəaliyyətində uğurlar arzulamışdır.

Görüşdə qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Novabrın 18-də təhsil naziri Misir Mərdanov Belarusun ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri cənab Nikolay Yermoloyeviç Paskeviçlə görüşmüşdür.

Görüşdə Azərbaycanla Belarus arasında təhsil əlaqələri, işgüzar əməkdaşlığın qurulması ilə əlaqədar fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Noyabrın 19-da "Palace" otelində "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)" çərçivəsində "2009-cu ildə qarşıda duran vəzifələr" mövzusunda konfrans keçirilmişdir.

Konfransı təhsil naziri Misir Mərdanov açaraq orada ölkə başçısı İlham Əliyevin 29 mart 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı" (2006-2015-ci illər)" qarşıda duran əsas vəzifələrdən danışıbmışdır. Nazir bununla bağlı ötən müddət ərzində görülmüş işlər, nəzərdə tutulan tədbirlər haqqında konfrans iştirakçılarına məlumat vermişdir.

Noyabrın 24-də və 25-də Bakıdakı "Hyatt Regency" otelində Təhsil Sektorunun İnkişafı üzrə İkinci Layihənin başlanmasına həsr olunmuş ikigünlük seminar keçirilmişdir.

Seminarı təhsil naziri Misir Mərdanov giriş sözü ilə açaraq tədbirin Dünya Bankı ilə Təhsil Nazirliyi arasındakı əməkdaşlığın davamı olduğunu bildirmişdir. Təhsil Sektorunun İnkişafı üzrə Birinci Layihənin uğurla həyata keçirildiyini söyləyən nazir 10 ilə yaxın bir müddətdə Təhsil Nazirliyinin Dünya Bankı ilə birgə fəaliyyət göstərdiyini qeyd edib görülən işləri müsbət dəyərləndirmişdir. Tədbirdə təhsil naziri Misir Mərdanov "Dünya Bankı ilə 10-illik Təhsil İslahatı Proqramı: nailiyyətlər və qarşıda duran vəzifələr" mövzusunda geniş çıxış etmişdir.

Noyabrın 27-də təhsil naziri Misir Mərdanov Böyük Britaniyadan gəlmiş nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür. Görüşdə Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişafı və ingilis dilinin öyrənilməsi üzrə layihələrin həyata keçirilməsinə dair fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Dekabrın 1-də təhsil naziri Misir Mərdanov Avropa Komissiyasının Azərbaycan üzrə Nümayəndəliyinin rəhbəri cənab Alan Vaddamsla görüşmüşdür.

Görüşdə ali və peşə təhsili üzrə bir sıra məsələlər, qarşılıqlı əməkdaşlığın istiqamətləri müzakirə olunmuşdur.

Dekabrın 19-da Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin növbəti kollegiya iclası keçirilmişdir. "Ali təhsil müəssisələrində istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin təşkili: mövcud vəziyyət, problemlər və onların həlli yolları" barədə məsələnin müzakirə olunduğu iclasda kollegiya üzvləri ilə bərabər nazirliyin, ali məktəblərin, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin rəhbər işçiləri, istehsalat təcrübəsinin təşkil olunduğu bir sıra müəssisələrin nümayəndələri iştirak etmişlər.

Kollegiya iclasını giriş sözü ilə açan təhsil naziri Misir Mərdanov müzakirəyə çıxarılmış məsələ ilə bağlı bir sıra məqamlara diqqəti cəkmişdir.

4

ƏHMƏD CAVAD ŞEİRİNİN POETİKASI

Təyyar CAVADOV,
filologiya elmləri doktoru

Nəzəri tədqiqatlarda göstərilir ki, Birinci dünya müharibəsinə qədər bütün romantik sənətkarlar «ümumi məhəbbət» ideyasını təbliğ edirdilər, bunu ən böyük, xilaskar ideya sayırdılar. Yəni də həmin tədqiqatlarda bu ideyaların müharibə illərində özünü doğrultmadığı, romantiklərin bu ideyadan əl çəkərək «haqqını sən mübarizə ilə ala bilərsən», «ümumi məhəbbət» ancaq «məzlumları aldatmaq üçün bir vasitə imiş» fikrini təbliğ etməyə başladıkları göstərilir (bax: M.Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm, səh.22)

Ə.Cavad yaradıcılığında birinci ideyanın təbliğinə rast gəlmirik. Bu tamamilə təbii idi. Ə.Cavadın həqiqi sənət axtarışları 1912-ci ildən sonra başlamışdı. Şairin 1916-cı ildə çap olunan «Qoşma» kitabında toplanan şeirlər onun daha çox ikinci ideya mövqeyində durduğunu göstərir. «Həyat mübarizədir» idealının Ə.Cavadın hələ 1911-ci ildə yazdığı şeirdə qabarıq ifadəsini görürük. Onun mübarizə idealı mücərrəd deyil, konkret və aydın məzmunla malikdir. Ə.Cavad millətin öz xoşbəxt gələcəyi uğrunda mübarizəsinin, milli, mənəvi tərəqqinin zəruriliyindən, yüksəlişdən danışıq, əsərlərində konkret işlər görüb milləti parlaq gələcəyə qovuşdurmaq ideyasını bədiiləşdirir.

Digər romantiklərdə olduğu kimi, Ə.Cavad da mübarizə idealı vətən və millətin taleyi ilə üzvi vəhdətdə götürülürdü. Təsadüfi deyildir ki, yuxarıda misal göstərdiyimiz şeirdə Ə.Cavad «həyat mübarizədir» fikrini həm də vətən sevgisi, vətənə məhəbbət idealı ilə bağlayır. Şairin məntiqinə görə, millət mübarizə meydanına ona görə atılmalı, inkişaf edib yüksəlişə nail olmalıdır ki, o, «yalçın qayalı», «şahin yuvalı», «ərlər obası» bir yurdu, vətəni təmsil edir:

Sev bu yalçın qayaları,
Bunlar şahin yuvası.
Sev bu izsiz ormanları,
Bunlar ərlər obası.

Bu yalçın qayaları sev, bu qayalar və yuvalar uğrunda mübarizədən çəkinmə – Ə.Cavad «həyat mübarizədir» idealının romantik bədii inikası belədir.

Şairin yaradıcılığında Vətən idealı millət idealı ilə çulğışmış şəkildə təzahür edib şaxələnir. Vətənin və millətin müstəmləkə şəraitindəki ağır həyat tərzini şairin yaradıcılığına qəm, kədər, taledən şikayət motivləri gətirir.

Yaralıdır könlüm quşu, yaralı,
Yaralandı yazıq şair olalı –
misraları ilə başlayan «Yaralı quş» şeirini həmin motivlərin Ə.Cavad poeziyasında uğurlu romantik ifadəsi hesab etmək olar. Şeirdə əks olunan daxili mənə-şairin romantik ideali onun zahirən ifadə etdiyi mənadan qat-qat dərinidir. İlk baxışdan bu şeir aşiqin öz məşuqundan şikayəti kimi mənalandırıla bilər:

Kədərli bir qəlbin yanıq fəğanı,
Yandırır ürəyi daşdan olanı!
Ovçu, bu çırpınır, öldürmə bunu,
Yaralandı yazıq aşiq olalı.

Lakin şeirdəki aşiq ifadəsi klassik şeirdən gəlsə də, klassik mənəsindən uzaqdır; vətən və millət vurğunu anlamına gəlir. Şair vətəni və millətini «sevgili» sifətində görür, ona bütün qəlbi ilə aşiqdir. Sual meydana çıxır: Nə üçün bəs «Yaralandı yazıq aşiq olalı»? Misranın poetik tutumu vətəni və millətin ağır vəziyyəti, dərdləri ilə bağlı assosiativ təsəvvürün güclənməsinə, aydınlaşmasına, şairin ideya mövqeyinin oxucu üçün aydınlaşmasına kömək edir.

Yurdundan ayrılmış, yuvadan uzaq...
Ümidi sənədir, ey yaradan haq –

misraları ilə ünvanı konkretləşir.

Yaradıcılığının ilk günlərindən başlayaraq Ə.Cavadın lirikasında bu şikayət,kədər motivi ardıcıl və davamlı bir xarakter alır. Bu cəhəti onun yaradıcılığı üçün nə təsadüfi hadisə, nə də fərdi xarakteri və şəxsi istəkləri ilə bağlı bir hal hesab etmək olar. Bu notlar şairin lirikasına dövrün, zamanın,cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslərin diktəsi ilə daxil olurdu. Ə.Cavadın romantik lirikasında vətəndaşlıq mövqeyi çox güclü idi. O, müstəmləkə rejiminin Azərbaycan və ümumən türk xalqlarını necə ağır bir vəziyyətə saldığını çox gözəl dərk edir, çıxış yolları axtarır, tapa bilməyəndə ah-fəryad edir, özünü yaralı bir quş kimi təsəvvür edir, ümidini haqqa bağlayırdı. Bu ideya-estetik mövqeyi ilə Ə.Cavad özündən əvvəlki romantiklərlə birləşirdi. «Yaralandı yazıq aşiq olalı» misrası ilə vətənə olan sevgisini ifadə edir. Vətənin gerçək vəziyyətinin ağırlığı onun qəlbini yaralayır.

Şairin dərin kədər, narahat və narazılıq, şikayət ifadə edən şeirlərinin mənasını onun bütün poeziyası üçün xarakterik olan yaradıcılıq amalı ilə sıx əlaqədə başa düşmək olar. Əks halda «Sən...», «Şeirini», «Şeirimə», «Qaldı», «Qara günlər əl götürməz yaxamdan», «Dərdim» və başqa şeirlərindəki kədər mənəsi anlaşılmaz qalar, şairin ifadə etmək istədiyi fikir aydınlaşmaz. Bəzi yazılarda şairin mücərrədlikdə ittiham olunması da məhz bu şeirlərə ideya-estetik bütövlüklə yanaşılmaması və romantizmin xüsusiyyətlərinin və şairin ideya mövqeyinin nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, «qəm dünya romantizminin motivlərindəndir... Bizim milli romantizmdə qəm motivi geniş yayılmışdır. Romantizm cərəyanına mənsub olan sənətkarların

hamısının yaradıcılığında qəm az və ya çox dərəcədə yer verilibdir. Ədəbiyyatşünaslığımızda bunun köklərini, milli təcrübədəki xüsusiyyətlərini araşdırıb mümkün qədər onun elmi izahını vermək əvəzinə, adətən, həmin motiv gah səhv yozulmuş, gah da diqqətdən kənar qalmışdır» (V.Osmanlı).

Şair sanki yaradıcılığında kədər motivinin düzgün anlaşılacağından ehtiyat edir, buna görə də «Qərib könül, yənə dərdim yüksəldi» misrası ilə başlayan «Dərdim» şeirində bu kədər ictimai mənasını açmağa çalışır:

Haq görmədim, bən onunçün saraldım,
Boş yerə deyildir qəmmim və ahım...
Mal, can dərdi degil, vicdan əsirdi,
Xəstə degil, yazıq insan əsirdi.

Romantik poeziyada kədər ictimai motivlərdən olduğu təsdiq edilmişdir. Lakin romantik şeirdə qəmlə kədər doğuran məqamların, halların araşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. V.Osmanlı yazır: «Qəm gəldikdə romantizmdə qəm ən çox fərddə, özü də fərdin şəxsi əhvalının xüsusi hallarında araşdırılır» (V.Osmanlı. Azərbaycan romantikləri. Bakı. Yazıçı, 1985). Şübhəsiz ki, bu doğru müşahidədir. Lakin tam deyildir. Çünki romantizmdə qəm motivi «fərdin şəxsi əhvalının xüsusi hallarında» təzahür etməkdən əlavə, həm də ictimai gerçəkliyin acı həqiqətlərinin şair düşüncəsində poetikləşdirilməsi nəticəsində də meydana çıxır. Ə.Cavad yaradıcılığında fərdin şəxsi əhvalı ilə bağlı kədər təsviri aparıcı mövqeyə malik deyil. Bununla belə, «Axsamlar» şeirini qəriblik həyatı keçirən insanın fərdi əhvali-ruhiyyəsini poetikləşdirən nümunə hesab etmək olar:

Açmayıb dərdini qərib bir kəsə,
Qulaq verib durur hər yanıq səsə;
Vətən mücdəçisi ruzigar isə,
Bəzi gün olur susar axşamlar!

Qəmin ikinci halda təzahürü isə Ə.Cavad poeziyası üçün davamlı keyfiyyətdir. «Dərdim» şeiri şairin poeziyasında «qəm və ah»ın şəxsi taleyi və ehtiyacları ilə qətiyyətlə əlaqəli olmadığını göstərir. Şair «qəm və ah» içində ona görə «saralır» ki, yaşadığı cəmiyyətdə «haqq görmür», burda «vicdan əsir»di. Ə.Cavadın təsvirinə görə, onun mühitində insan yazıqdı və yazıq olduğu üçün də əsirdi. Deməli, bu poeziyada qəm və kədər motivinin kökündə insan və zaman, insan və cəmiyyət, köləlik və hürriyyət və ən nəhayət, bəşərin taleyi kimi global problemlər dayanır. Demək lazımdır ki, bu problemlər görkəmli Azərbaycan romantiklərinin hər biri üçün həmişə aktual olmuşdur və Ə.Cavad da bu ənənəni özünəməxsus sənətkarlıqla davam etdirmişdir.

Ə.Cavadın romantik qəhrəmanı böyük bir narahatlıq içindədir. O, daim düşünür, çıxış yolu axtarır; yollar isə son dərəcə keçilməzdir, qaranlıqdır, göz-gözü görmür. Qəhrəmanın ruhu «müdhış bir qaranlıq içində çırpınır, fırtınalar onun ümidini boğmaq istəyir». Bu mübarizələrdə

şair bəzən yorulur, bəzən yolunu azır, ölümlə qarşılaşır, lakin son məqamda romantik qəhrəmanın sevgilisi imdadına yetişir, onu xilas edir:

Azımışdım yolumu, qarşımda ölüm...
Yaslara batmışdı gülüm... , bülbülüm.
Ölmüşkən əməlim, solmuşkən gülüm
Gözlərinlə sən dadıma yetişdin.

Bütün bunlar «Sən!...» şeirindən alınan təəssüratlardır. Lakin bu şeir nakam bir aşiqin məhəbbət düşüncələri deyil. Bu «qaranlıq, fırtınalı» bir mühitin, naqisliklərlə dolu cəmiyyət həyatının romantik-bədii ifadəsidir. «Ruhum müdhiş bir qaranlıq içində çırpını» deyərək Ə.Cavad real durumun ağırlığına diqqət çəkir. Ə.Cavadın ümidi «fırtınalar» içində nə üçün boğulur? Şairin əksər şeirlərində bu suala məntiqi cavab tapmaq mümkündür. Lakin hələ 1912-ci ildə yazdığı «Mirzə Abdulla (Sur) Məmmədşadəy» adlı şeirində «müdhiş qaranlıqların», dəhşətli fırtınaların real məzmununu açıqlayır:

Ey qardaşlar! Bir zamanlar elmsizlik dumanı,
Cəhalətin kor pəncəsi qaplamışdı hər yanı.
O zəhərli havalardan gül yanaqlar solmuşdu,
O gün xain, pis əllərdən Vətən xarab olmuşdu!
Göylər bizə işıq deyil, fırtınalar saçırdı,
Günəş, yağmur, sular bizdən uzaq qaçırdı...
Quran nədir? Anlamazdıq.
Vətən nədir? Bilməzdik.
Qarşımızda yetimlərin göz yaşını silməzdik,
Ağlanacaq bir hal idi, kəndimiz də görürdük,
Dilimizin, dinimizin getməsinə güldürdük.

Ə.Cavadı birinci dünya müharibəsi ərəfində düşündürən, müəyyən mənada ağladan səbəblər konkretliyi və aydınlığı ilə bu parçada ifadə olunmuşdur. Lakin Ə.Cavad şeiri təkcə müdhiş qaranlığın ifadəsi deyildi. Burada biz zülmətlərlə əlləşən vətən oğullarının müqəddəs əməlləri ilə də rastlaşır, nəticə etibarilə, yurdmuza günəşin yeni doğuşunun şahidi oluruq. Bu romantik təsvirlər millətin savadlanması, marrisflənməsi üçün sözün həqiqi mənasında mücadilə yoluna daxil olan milli qeyratlı ziyalıların nəci əməllərindən alınan təəssürat və gözəl gələcəyə doğan ümidin nəticəsi kimi mənalandırılmalıdır:

O gün bizim dağlarımız bir az güldü, şehləndi,
Bacarıqlı bir qaç qollar zülmətlərlə əlləşdi!
Ey qardaşlar! Yurdumuza günəş yeni doğmuşdu,
Bir azacıq-demək olar-dostlar deyən olmuşdu!...

Ə.Cavadın yaradıcılığının mahiyyətini dəqiq təsvir etmək üçün «Nədən yarandı» şeirinə diqqət yetirmək zəruridir. Bu şeir Ə.Cavad poeziyasında sevgi, məhəbbət idealının mühüm mövqeyə malik olduğunu göstərir. Lakin bu məhəbbət geniş mənada anlaşılmalıdır. Çünki burada şair cismani gözəlliyin, təbiətin əsrarəngiz mənzərələrinin onun ilhamını coşdurduğunu etiraf etməklə yanaşı (Səhər dilli bir firçanın əli; Ahuların

duruşundan yarandı; Ay işığı gözəlliyin, qızlığın; Çiçəklərin öpüşündən yarandı), ilahi varlığa, ideal olana, müqəddəslərə inam və etiqadını da ifadə edir:

Sən qüdrətin aşır-coşan vaxtında
Mələklərin gülüşündən yarandı.

Bu misralar şairin nəinki bir olan Allahın varlığını qəbul etməsini, ona böyük məhəbbətini, həm də məhz onun qüdrətilə ilhamının coşduğunu göstərir. İkinci misradakı mələk ifadəsi də indiki anlamdakı gözəl mənasında yox, İslam dinindən, Qurandan gəlmə məzmununda, müqəddəs varlıqlara məhəbbət kimi anlaşılmalıdır.

Ən qədim dövrlərdən nəzəri fikirdə sənətin predmetinin gözəllik olduğu etiraf edilmişdir. Ə.Cavad da belə hesab edir. Lakin şairin fikrincə, əsl kamil, həqiqi gözəllik cismani və mənəvi gözəlliyin vəhdətində meydana çıxır. Bu fikrin «Nədən yarandı» şeirindəki romantik ifadəsi belədir:

Gözəllikçin təbiətlə qüdrətin
Yavaşca bir sovuşundan yarandı.

Ə.Cavad şeirinin romantik təbiətini axıra qədər anlamaq, onun məzmununu və ideyasını dürüst təsvir etmək üçün aşağıdakı misralara da xüsusi diqqət yetirmək zəruridir:

Qaranlıqda boğularkən ümidim,
Dan ulduzu yürüşündən yarandı.

Bu misralardakı «qaranlıq» və «dan ulduzu» ifadələri ümumən romantik şeirə xas olan bir məzmunu ifadə edir. Yəni, söhbət nə gecənin qaranlığından, nə də səhər doğan dan ulduzundan getmir. Qaranlıq ifadəsi şairin vətənin və millətin ağır vəziyyətindən doğan narahatçılığını (boğulan ümidini) ifadə edərsə, dan ulduzu xoş gələcəyə ümidini simvollaşdırır.

Ə.Cavad şeiri daha çox ictimai məzmununda, lakin romantik donda təzahür edir. Bu poeziyada daimi romantik bir obraz var: Dan ulduzu. Bu obraz şairin bitib-tükənməyən arzularının simvoludur, vətənin və millətin xoş gələcəyinin təəcəssümüdür. Dan ulduzuna Ə.Cavad şeirində bəzən «sağlıq ulduzu», bəzən də sadəcə olaraq «ulduz» kimi müraciət olunsada onun görünüşünü şair həmişə arzulayır, sanki onun həyatı bu ulduza bağlıdır:

Doğmaz oldu artıq sağlıq yıldızı,
Ay görmədik, gecə saydıq yıldızı!
Nədən gəlməz, allah, səhərin qızı?
Gəlsin ki, yolçular yol üstündədir.

Bu ulduz görünməyəndə, göy üzünü səfəqlərə qər q etməyəndə isə şairin dərdi birə-on artır:

Yıldızsız göyündən şikayətim var!
O qədər ki dərdir!.. Bir quş nə yapar?!

Şeirin misraları məntiqi baxımdan bir-birini tamamlayır. Dan ulduzu görünmür, deməli şairin dərdirin üstünə dərd gəlir; Digər tərəfdən, göydə

yıldız görünə bilməz. çünki dərdin sayı-hesabı yoxdur. Bu mənada Ə.Cavad şeirində «dan ulduzu»nu ancaq «əvəzədiməz təşbeh» nümunəsi hesab etmək doğru olmaz. Heç təsadüfi deyildir ki, Ə.Cavadın «Dan ulduzu» adlı ayrıca bir şeiri də vardır. Bu əsər romantik şeirin ən qabarıq nümunələrindəndir. Burda öz həqiqi mənasında anlaşıla bilən birçə misra, birçə poetik ifadə də yoxdur:

Bu qaranlıq gecə nə qədər sürdü,
Yetiş imdadıma. ey dan ulduzu!

Onu da qeyd edək ki, Ə.Cavad poeziyasında dan ulduzu ümidin, xoş gələcəyin daşıyıcısıdır. «qaranlıq gecə» burada vətənin ağır dərdlərinə, zülmə, zorakılığa, nahaq tökülən qanlara işarədir. Şeirin sonrakı misralarındakı simvolik işarələr də (qudurğan qasırğa, çarpaşq yollar, zülmət, uçurum kimi ifadələr) bunu aydın sübut edir:

Qudurğan qasırğa, çarpaşq yollar,
Yolunda zülmət var, uçurumlar var.
Yetiş ki, ömrümün karvanı ağlar,
Aman, gəl dadıma, ey dan ulduzu.

Bir vətəndaş və şair kimi Ə.Cavadın tərcümeyi-halı birinci dünya müharibəsi ilə sıx bağlıdır. Məlumdur ki, o, bu müharibə illərində «Cəmiyyəti-xeyriyyə»nin ən fəal üzvlərindən biri kimi türk ellərini qarış-qarış gəzmiş, müharibənin Rusiya tərkibindəki türk xalqlarına gətirdiyi fəlakətləri öz gözləri ilə görmüş, cəmiyyətin xətti ilə onlara mümkün olan maddi yardımını da göstərmişdir.

Müharibənin törətdiyi fəlakətlər, kütləvi qırğınlar Ə.Cavadın şair xəyalına çox ciddi təsir göstərmiş və bu mövzuda bir neçə şeir yazmasına səbəb olmuşdur. «Quşlara», «Ümidimə», «Şəhid əsir», «Hərbzadələrə», «Nə gördümsə», «İmdad» şeirləri bilavasitə şairin Birinci Dünya müharibəsi illərində müşahidə etdiyi hadisələrin təsiri ilə yazılmışdır. Şair müharibə fəlakətlərini öz gözləri ilə görsə də, konkret hadisələrin təsvirinə meyl etməmişdir. Öz romantik inikas prinsiplərinə uyğun olaraq şair daha çox müharibə fəlakətlərinin onda oyatdığı hiss və düşüncələri ifadəyə çalışmışdır. «Ümidimə» şeirindən məlum olur ki, lirik qəhrəman özünü cəhənnəm dumanı içərisində, əzrayıl pəncəsində, qolu bağlı, özü də dəmir qafəsə hiss edir. Dərddən onun ürəyi partlasa da, səsinə eşidən və eşitmək istəyən yoxdur. Şeirdə lirik qəhrəmanın bu fəlakətli halı bir şəxsin faciəsi kimi yox, minlərin, milyonların fəlakəti kimi mənalandırılır.

«Görünməz yollardan» (əslində bu şeirin adı «Ona»dır) şeirinin məzmunu ilə diqqətli tanışlıq, sərlövhəyə çıxarılan ithaf xarakterli «ona» ifadəsi, qələmə alındığı zamanın doğurduğu assosiasiya onun vətənə müraciətlə yazıldığını aydın göstərir. İlk baxışdan:

Görünməz yollardan gələn səsləri

Tükənməz eşqimlə səninki sandım-

misralarındakı sözlərin bir qıza, başqa sözlə sevgiliyə ünvanlandığını da güman etmək olar. Lakin bədii mətnə onun müəllifinin yaradıcılıq metodunun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yanaşmaq lazım gəlir. Ə.Cavad

romantik sənətkardır. Romantik təsvirin prinsipləri isə son dərəcə rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyi nəzərə almaq lazımdır. Romantik şeirdə sözlün, misranın, bəndin, çox vaxt da bütöv əsərin rəmzi, simvolik tərzdə yazılması adi haldır. V.Osmanlı H.Cavidin romantik lirikasından danışarkən bu məqama toxunaraq yazır: «Şairin romantik lirikasındakı qüssənin müəyyən qismi bilavasitə Vətənin öz əhvalı ilə bağlıdır. «Hali-əsəriştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumə» şeirində Vətən qüssəsi tipik romantik üsulla izah edilir. Belə ki, şeirin əvvəli adi sevgili, aşiq intizarı təsiri bağışlayır:

...Künci-möhnətdə qalmışam naçar,
Bu könül dərdinə dəva bulamaz.
Qəmi-hicr ilə biqərar olmuş
Çünki məhcur bəzmi-yar olmuş.

...Yalnız beşinci bənddə sevgilinin Vətən olduğu aydınlaşır. Aydın olur ki, sevilən Vətənmiş, sevənsə vətəndaş... Bu cür təsvirin özü romantizmin üsullarındandır» (V.Osmanlı. Azərbaycan romantikləri. Bakı, «Yazıçı», 1985, səh.25). Bu Ə.Cavadda da eynilə belədir. Şeirin hər bir misrasında vətənin ağır dərdlərinə, vətən övladlarının acınacaqlı vəziyyətinə işarələr vardır:

Sazlar, bayatılar mühitdən anlar
Bilir misən, bunlar sənincün ağlar.

Şair Vətənə müraciətlə deyir ki, övladlarının çaldığı sazda, çağırdığı bayatıda sənin dərdlərin anılır, onlar sənə halına yanır, sənincün ağlayırlar. Vətən müharibə fəlakətləri içərisindədir, hər gün neçə-neçə türk oğlu çarizmin imperialist niyyətlərinin qurbanı olaraq müharibədə həlak olur. Elə ona görə də:

Çoban anar səni, düdüyü sızlar,
Ellər toy eləməz, həp səni gözlər.

H.Caviddə olduğu kimi, Ə.Cavadın şeirində də bu sevginin, bu məhəbbətin Vətənə ünvanlandığı son bənddə daha aydın hiss olunur:

Keçdiyim yerlərdə bir daş olaydım,
Öpeydim yorulmaz ayaqlarımdan.
Sevgin əmr edəydi, bir quş olaydım,
Vətənim, hilalsız bucaqlarımdan,
Yıldızsız göyümdən şikayətim var,
O qədər ki, dərdin!... Bir quş nə yapar.

Göründüyü kimi, müəllifin müraciət obyektinə Vətəndir. Şikayətlərinin məzmunu isə onun göylərinin «aysız» (hilalsız) olması, bir sözlə dərdlərinin çoxluğu ilə bağlıdır.

«Ümidimə», «Sən», «Şeirim», «Quşlara», «Şeirimə», «Qaldı», «Dan ulduzu», «Dərdim», «Ona», «Şəhid əsir», «Hərbzadələrə», «Nə gördümsə», «İmdad» və b. onlarla şeiri eyni estetik ideal birləşdirir. Ona görə də həmin şeirləri bir-birindən ayırmaq, konkret tarixi şəraitin xüsusiyyətlərini, sənətkarın ideya mövqeyini nəzərə almadan təhlil etmək özünü doğrultmur. «Sən», «Ümidimə» şeirlərində ümitsizlik duyğularının

ifadəsinə bu və ya digər dərəcədə rast gəlirik. «Dərdim», «Şeirim» əsərlərində isə o, dərdinin çoxluğundan danışır. İlk baxışda bu ümitsizlik, mücərrəd duyğuların təsviri təsiri bağışlayır. Lakin məsələyə konseptual yanaşdıqda bu kədər və ümitsizlik duyğularının Ə.Cavadın yaradıcılığında obyektiv səbəblərdən, konkret tarixi şəraitin diktəsi ilə meydana çıxdığı aydın olur. «Şəhid əsir», «Hərbzadələrə», «Nə gördümsə», «İmdad» şeirlərində birinci dünya müharibəsinin, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin ağır nəticələri ilə tanış oluruq. Bu şeirlərdə «şəhid olan vətən oğulları, gözü yalqız məzarə dikilib göz yaş tökən qərib bacılar, tozları qalmış sürülər, itkin, köçkün düşmüş ellər, obalar, məzarlığa dönmüş bağça, bağlar, ölüm havası çalan sazlar, didilmiş bədənlər, yolunmuş saçlar», «dağılmış yuvalar» təsvir obyektinə çevrilir:

Aşıqlardan səs yox, sazları qalmış,
Çoban, sürün hanı, tozları qalmış?!
Ellər köç eyləmiş, izləri qalmış,
Yolları qar basmış, yox gəliş-gediş,
Sizə nə çox ağır keçdi bu yıl qış?!

Didilmiş bədənlər, yolunmuş saçlar...
Dağılmış yuvalar görmək istərsən:
Qardan kəfən geymiş, yoxsullar ağlar.
O ellərdə nə var bilmək istəsən,
Sənə bir kamança hər şeyi söylər,
Mən bir kamançayam, tellərim inlər!

Ə.Cavadın estetik ideali ümitsizliklə ümidin, zülmətlə işığın amansız mübarizəsində müəyyənləşir. Bir tərəfdən tökülən qanlar oxucuda kədər hissi, ümitsizlik duyğusu oyadır, digər tərəfdən də mübarizə hissini alovlandırır.

Nəticə etibarilə Ə.Cavad yaradıcılığında ümitsizlik və kədər mücərrəd təsvirin nəticəsi kimi yox, konkret situasiyanın dəqiq, dürüst ifadəsi kimi mənalandır və maraqlıdır ki, heç vaxt davamlı xarakter daşmır. Şairin mübarizə ideali həmişə üstün gəlir. Şair «şəhid» məzarına üz tutaraq qəbrinin «gül» açacağına, qara günün keçəcəyinə inanır. Ə.Cavadın mübarizə ruhu ümitsizlik duyğusundan qat-qat qüvvətlidir:

Qəbrin «kül» açınca ağlaram sana!
«Qara gün» keçincə ağlaram sana!...
Ölmə, qardaş, ölmə, düşmən çoxaldı!
Ölsən də, söz yox, qanın coşacaq!
Düşmən boğmaq üçün dağlar aşacaq!

"KİTABI-DƏDƏ QORQUD"DA SURƏTLƏRİN DAXİLİ NİTQİ

Əzizxan TANRIVERDİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

Məlumdur ki, daxili monoloq xüsusi üslubi qaydalardan biridir və bu cür nitqdə (daxili nitqdə) baş vermiş hadisələrin təsviri yox, onlarla bağlı olaraq yaranmış fikirlər və duyğular ifadə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, "Kitabi – Dədə Qorqud"da surətlərin daxili nitqi ilə bağlı olan parçalar, əsasən, vasitəsiz nitq formasında verilib. Müəllifin sözü hissəsindəki remaların (predikatların) əksəriyyəti nitq (ayıtmaq), təfəkkür (fikir eyləmək) və hal-vəziyyət (ağlamaq) felləri ilə ifadə olunub. Deməli, təhkiyəçi surətlərin daxili aləmini, onların keçirdiyi psixoloji anları müəllifin sözü hissəsindəki remalarda ifadə etməklə onların daxili nitqi üçün bir növ zəmin hazırlayıb. Bu, həmin parçalardakı assosiativ və sintaqmatik münasibətlərin zəncirvari bağlılığında da özünü göstərir. Məsələn, "Bəkil oğlu İmranın boyu"ndan götürdüyümüz "Bəkil yuqarı baqdı: "Göğ ıraq, yer qatı"- dedi" cümləsinin müəllifin sözü hissəsində işlənmiş "baqmaq" təfəkkür feli daha dəqiq desək, həmin cümlənin "baqdı" reması "Göğ ıraq, yer qatı" cümləsi üçün bünövrə funksiyasını yerinə yetirir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, "Kitab"dakı surətlərin daxili nitqində ifadə olunmuş fikirlər boyların süjetinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilib.

"Kitab"dakı daxili nitq parçalarının etnopsixolinqvistikanın prinsipləri baxımından təhlili Oğuz düşüncə tərzinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki daxili nitq formasında verilmiş parçalarda qədim türkün övlada məhəbbəti, ağı hər şeydən üstün tutmaları, çətinlikdən çıxma yolları barədə düşünmələri, mərdliyi və digər cəhətləri ifadə olunub. Deməli, təhkiyəçi obrazın daxili həyəcanını, hiss və duyğularını həm də daxili nitq vasitəsilə ifadə edib.

"Kitab"da surətlərin daxili nitqi müşahidə olunan parçaları semantika baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Oğuz igidlərinin qüruru.

"Qazan fikr eylədi, aydır: Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bağları bənim başıma qaqınc qaxarlar. "Çoban bilə (olmasa), Qazan kafəri alamazdı" deyirlər..."

Göründüyü kimi, təhkiyəçi Oğuz igidi Qazanın hiss və həyəcanını, əzm və qürurunu onun daxili nitqi vasitəsilə ifadə etmişdir. Bu da onu göstərir ki, Qazan bütün məqamlarda böyük və qüdrətlidir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, oğuz igidlərinin təkbaşına vuruşaraq qalib gəlmək psixologiyası "Kitab"da xüsusi olaraq qabardılıb. Qanturalının dilindən

verilmiş "...Yarın Oğuz elinə xəbər var, dəvə əlində qalmışdı, qız qurtardı" cümləsinin semantik tutumu da dediklərimizi təsdiqləyir.

2. Oğuz igidlərinin emosiya ilə yox, ağılla hərəkət etmələri.

"Oğlan fikr eylədi, aydur: "Bir dama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Bən bunun alınə niyə tayaq olurbən, tururbən..."

Yaxud: Qanturalı aydır: "Bu dünyayı ərənlər əqllə bulmuşlardır. Bunun əgindən sıçrayayım, nə hünərim varsa, ardından göstərayim!"

Bu parçaların hər ikisində buğa ilə döyüşə hazırlaşan Oğuz igidlərinin, konkret desək, Buğac və Qanturalının gərgin anları onların daxili nitqi vasitəsilə ifadə olunub. Hər iki konstruksiya forma baxımından müxtəlif olsa da, funksiya baxımından eyni xətdə birləşir. Çünki hər iki cümlənin semantik yükündə düşünərək hərəkətmə, ağılla söykənmə və bunun atalar sözləri ilə ifadəsi var.

1) Oğuz igidinin daxili sarsıntılardan doğan gileyi.

..."Yolun qıyısın alub oturdı. Ağladı, sıqladı.

Aydır: "Salur Qazan, bəg Qazan! Ölümisin, dirimisin, bu işlərdən xəbərin, yoxmıdır?"

Göründüyü kimi, Qaraca çobanın psixoloqi gərginliyi onun daxili nitqində aydın şəkildə ifadə edilib.

2) Oğuz igidinin ümitsizliyi.

"Bəkil aru turdı, ağladı. Aydır: Ulu oğlum, ulu qardaşım yox!"

Boyun məzmunundan aydın olur ki, Bəkil oğlu İmran Oğuz düşmənlərlə, dəqiq desək, kafirlərlə döyüşə təkbaşına gedir, tanrıya sığınmaqla qalib gəlir. Deməli, atası Bəkilin ümidlərini doğruldur, Oğuz ellərini şərəflə qoruyur.

3) Oğula məhəbbət, onun igidliyi ilə fəxretmə.

"Qazan könlündən aydır: "Əlhəmdülillah, mənim oğlancığım böyük ar olmuş".

"Kitab"dakı surətlərin daxili nitqi ilə bağlı təqdim etdiyimiz parçalarda atalar sözlərinə daha çox rast gəlinir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki "düzgün, yerinə düşən atalar sözü və məsəllər söylənilən fikrin, bir növ məntiqi mərkəzi olur. Dinləyici bu hikmətli ifadələrin köməkliyi ilə nə vaxtsa eşitdiyi və ya oxuduğu bir əhvalatı xatırlaya və bütövlükdə yaddaşında bərpa edə bilər" (N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2005, səh.99). "Kitab"dakı surətlərin daxili nitqində müşahidə olunan atalar sözləri də boyların sonrakı hissələri üçün məntiqi mərkəz funksiyasını yerinə yetirib, dəqiq desək, həmin deyimlərdəki fikirlər boyların sonrakı hissələrilə zəncirvari şəkildə bağlıdır.

TƏRİQƏT ƏDƏBİYYATI: SUFİZMİN MAHİYYƏTİ

Yaqub BABAYEV,
filologiya elmləri namizədi, dosent

İslam şərqində orta əsrlərə aid bədii söz sərəvətinin mühüm bir qolunu təriqət ədəbiyyatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, təriqət ədəbiyyatı bu dövrün bədii-fəlsəfi düşüncəsində, dini-ədəbi məfkurəsində o qədər önəmli yer tutur ki, bütün orta əsrlər müsəlman aləminin söz sənətini və bədii sərəvətini təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu tipdə yazılan əsərlərin həm kəmiyyəti, həm də keyfiyyəti o dərəcədə diqqətəlayiq və əhəmiyyətlidir ki, bunsuz İslam şərqindəki ədəbiyyat bağı yoxsul və ən dadlı meyvələrini itirmiş bağa bənzəyirdi.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı da ümumislam ədəbiyyatı müstəvisində qərarlaşdığından və çoxcəhətli tellər və əlamətləri ilə ona bağlı olduğundan, nəhayət, bu sistemin bir parçası olduğundan onun da ədəbi meydanını təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər təriqət ədəbiyyatı nümunələrini orta əsrlər ədəbiyyatımızın bədii məhsulları içərisindən çıxdas etsək, yerində az şey qaldığını, ədəbiyyatımızın çoxəsrlik bir dövrünün kasıb bir görkəmə düşdüyünü görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatında iki mühüm dini-fəlsəfi və bədii-məfkurəvi təriqət təmayülü mövcud olmuşdur: 1. Sufizm (təsəvvüf); 2. Hürufizm.

Sufizmin mahiyyətindən danışarkən mədrəsə təkkə münasibətlərinə toxunmaq mümkün deyil. Təriqət əhlinin – sufilərin və irfan sahiblərinin yığıldığı, təlimat aldığı, ilahi hikməti və Allah sevgisini öyrənib anladığı məkan təkkələrdir. Bunlara zəviyə və xanəqah, təriqət əhlinin rəmzi ifadələri ilə meyxana və ya meykədə də deyilir. Mədrəsə isə müsəlman şərqində dini və dünyəvi elmlərin tədris olunduğu, öyrəniləndiyi ali məktəb, tədris ocağı olmuşdur. Lakin əsrlər boyunca mədrəsə ilə təkkə arasında bir ziddiyyət və fikir ayrılığı hökm sürmüşdür. Əlbəttə, bu, müəyyən səbəblərlə bağlıdır.

Həmin fikir ayrılığı ilk növbədə, elm və irfan arasındakı fərqlə özünü göstərir. Təriqət əhlinə görə mədrəsə yalnız quru və sxematik olan elmi və bir də məhdud dini qanun-qaydaları öyrədir. Belə bir bilgi ilə ilahi varlığa qovuşmaq mümkün deyil. Mərifət kəsb edib Allaha qovuşmağın yeganə yolu süluk və ırfandan keçir ki, bu ilahi elmi öyrənmə məkanı isə xanəqahdır. Elmin soyuq məntiqi, əqli dəlilləri və quru düsturları, mühakimələri öz məqsədinə çatmaq yolunda təriqət əhlini qane etmir. Mədrəsə müdərriisi olan fəqih və üləmanın öyrətdikləri onun üçün kafi deyil. Başqa sözlə, salik və arifə görə məscidin verdiyi vəz və nəsihətlə, həmçinin mədrəsənin öyrətdiyi elm və təhsillə haqqa yetişmək mümkün deyil. Haqqül-yəqinə qovuşmağın yolu ancaq ırf ocağı olan təkkədən keçir.

Vaizin moizəsi təriqət əhlinin nəzərindən cansıxıcı və gərəksiz olduğu kimi alim və fəqihin öyrətdikləri də məqsədə çatmaqdan ötrü yetərli deyildi. M.Füzulinin sözləri ilə desək, mədrəsədə müdərriyin verdiyi min dərstdən meyxanədə - mürşidi-kamilin əli ilə batini nurlanmaya kömək edən bir cam irfan şərabı içmək daha önəmli idi.

*Mədrəsə içrə müdərriyin verdiyi min dərstdən
Yeydirir meyxanədə bir cam vermək bir gözəl.*

Mədrəsə ilə zaviyə arasındakı ziddiyyətin bir səbəbi də **Allah qorxusu** və **Allah sevgisi** məsələsinə münasibətdə idi. Mədrəsə pis əmələ görə hər kəsə Allah tərəfindən cəza veriləcəyinə və qəzəbə düşəcəyinə dair Quranın təkrar olunan xəbərdarlıqlarına istinadən insanları pis niyyət və əməldən çəkindirmək üçün onları Allahın qəzəb və qorxusu ilə hədələyirdi. Amma zaviyə əhlinə görə insanı cəza ilə hədələyən ayələr etiqadı olmayan imansızlardan ötrü idi. Qəlbində ilahi eşq olan mərifət əhlinin Allahdan heç bir qorxusu ola bilməz. Qorxu yalnız Haqqı sevməkdə lazımı mərtəbəyə yüksələ bilməməkdən ola bilər. VIII əsrdə yaşamış və bu əsrdə vəfat etmiş görkəmli sufi qadın **Rəbiət-ül Ədəviyyənin** (≈713/718-801) belə bir sözü Allahı sevgi ilə bağlılığın dolğun ifadəsi idi: "Allahım, əgər mən səni cəhənnəm qorxusuna görə sevirəmsə, mənə oda yax. Əgər səni cənnət arzusu ilə sevirəmsə, mənə ondan məhrum et. Əgər sənin camalını görmək ümidi ilə səni ibadət edirəmsə, o görüşü məndən əsirgəmə".

Mədrəsə dinin oruc, namaz, həcc və s. zahiri ibadət qaydalarını bütünlüklə müdafiə və təbliğ edirdi. Xanəqah isə bunu, əsasən, zahirpərəstlik sayır və zahiri ibadət qaydalarına qarşı **könüllə ibadət** prinsipini önə çəkirdi. Bu prinsipə görə, zahiri ibadət qaydalarını mükəmməl şəkildə icra edib daxilən riyakar olmaqdan əlavə, Haqqı qəlb sevgisi ilə sevib ona könüllə ibadət etmək daha düzgün etiqad yoludur.

Mədrəsə və təkkənin ətrafında toplaşanlar da kəmiyyətcə ölçüyəgəlməz dərəcədə fərqli idilər. Mədrəsə oxuyub yazmağı bacaranlar, dini və dünyəvi elmlərdən az-çox başı çıxanlar, bir növ, seçilmiş adamlar üçün idilər. Burada hətta maddi imkanın da müəyyən rolu vardı. Bu mənada mədrəsə məhdud və ölçülü sayda insan qrupunu özündə cəmləşdirirdi. Zaviyənin qapısı isə könlü Allah eşqi ilə döyünən və pak etiqada malik hər kəsdən ötrü açıq idi.

Mədrəsə daha çox mühafizəkar idi. Ənənəvi qanun-qaydalara, doqmatik düşüncəyə, sabitləşmiş dini və dünyəvi rəftar normalarına, Quranın, təfsir, hədis və şəriətin buyurduqlarına daha tələbkarlıqla yanaşırdı. Başqa cür fəaliyyətə qadağa qoyurdu. Fəaliyyət mexanizmində məntiqə, dəlilə və ağıla üstünlük verirdi. Təkkədəki insan isə mənən daha çox azad və sərbəst idi. Vəcd, ilahi duyum, hissi qavrayış, haqq sevgisindən doğan emosional çilgənlə təkkə əhlinə heç də yad və qadağan deyildi. Mədrəsənin biganə yanaşdığı, hətta mənfəi münasibət bəslədiyi şeir, rəqs və musiqi xanəqahın məmnunluqla qəbul və riayət etdiyi vəcd, ilahi eşq mənbəyi idi. Belə ki, mədrəsənin yasağından fərqli olaraq xanəqahlarda ilahilər söylənilir, musiqi və rəqsdən isə ilahi estetik ekstaz vasitəsi kimi istifadə edilirdi.

Mədrəsədəki psixoloji durum daha standart və qəlibə salınmış formada, təkkədə isə daha sərbəst və geniş idi. Mədrəsədəki mühit qorxu və xofa, təkkədəki mühit isə sevgi və inama əsaslanırdı.

"**Sufizm**" və "**təsəvvüf**" eyni mənəni ifadə edən anlayışlardır. Eyni inanc sistemini ifadə etmək üçün hər iki termindən paralel şəkildə istifadə olunur.

Sufizm orta əsrlərdə islam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir. Bu istilahın bir termin kimi mənşəyi və mahiyyəti barədə fərqli yozumlar mövcuddur. Bunların bəzilərinə, yığcam da olsa, nəzər salaq:

1. Daha çox yayılmış fikrə görə, "sufi" sözü ərəbcə "yun" və ya "qaba yundan hazırlanmış parça" mənasını verən "suf", "sof" sözündəndir. "Sufi" isə həmin parçadan paltar geyən adama deyilir. İlk sufilər həm zənginlikdən uzaq sadə bir həyat yaşadıqlarını bildirmək, həm də başqalarından fərqləndiklərini, ayrıca bir qrup olduqlarını göstərmək üçün yun xirçə və ya paltar geyirdilər. Bəzi peyğəmbərlərin, o cümlədən Məhəmməd (s.) peyğəmbərin və onun bir çox əshabələrinin də bu cür paltar geydikləri barədə məlumatlar var. Məsələn, görkəmli din adamı Həsən Bəsri Bədr döyüşündəki qəzilərdən 70-dən çoxunun yun geyim geydiyini öz gözləri ilə gördüyünü söyləyir. Belə bir geyim təbii ki, maddi həyatdakı sadə və təvazökar yaşayışın gərəkliliyinə işarə idi.

2. Bu istilahın "**səfəvi**", "**səfəvi**", yəni namaz vaxtı ilk cərgədə duranlara verilən ad anlamına gəldiyini söyləyənlər də var.

3. Sözü "eyvan" mənasını verən "**suffa**" kəlməsi ilə bağlı olduğu da ehtimal edilir. Belə ki, Məhəmməd (s.) peyğəmbərin zamanında mühacirlərin fəqirlərindən olan, yoxsul yaşayışa malik bir qrup var idi ki, onlar müntəzəm olaraq peyğəmbər məscidində və onun eyvanında ibadət edirdilər. Yaşayış yerləri olmadığından məsciddə qalırdılar. Kasıb həyat təzi keçirən və qənaətlə dolanan bu adamlara "əshabi-süffə" deyirdilər.

4. Bu istilahın ərəbcə "parlaq", "saf", "təmiz" mənalarnı verən "**safa**" kəlməsindən yarandığı da mülahizə edilir. Həmin fikrin tərəfdarları deyilən mənanı mənəvi-əxlaqi paklıq, daxili saflıq və Haqqa gedən yoldakı ruhi təmizlik ilə əlaqələndirirlər.

5. "Sufi" terminini qeyri-ərəb mənşəli hesab edib onu yunan və ya ibrani sözü kimi qəbul edənlər də var. Bəzi təfsirçilərə, məsələn, Əbureyhan Biruniyə görə, "sufi", "sofi" sözü yunanca "düşüncə", "hikmət" mənasını verən "**sofiya**" sözündəndir.

6. İbrani dilində kainat yaradılmazdan əvvəl mövcud olan, lakin öz mövcudluğundan xəbərsiz tək və mütləq varlığa "**ən-sof**" deyilmişdir. Qədim ibrani dilindəki fəlsəfi sistemində yeganə və bütöv bir substansiya olan "ən sof" mütləq, əzəli və əbədidir. Şərhlərdə "sufi" termini bu istilahla bağlamaq təşəbbüsləri də mövcuddur.

Təsəvvüf və irfanın özünəqədərki bəşəri-mədəni inkişafındakı bir sıra din, dini-fəlsəfi görüş və etiqad sistemləri ilə uyğun və oxşar cəhətləri vardır. Şamanizm, zərdüştilik, buddaizm, brəhmənizm, qədim yəhudi mistikası, kabalizm, qədim yunan fəlsəfəsi (xüsusilə platonizm) və neoplatonizm,

xristianlıq və s. dini və fəlsəfi təmayüllərdəki müəyyən cəhətlər islam təsəvvüfə və irfanla bənzərlik təşkil edir. Hətta bəzən üst-üstə düşən nöqtələr də yox deyildir. Məsələn, tədqiqatçı N.Göyüşovun qeyd etdiyi kimi, “şaman təlimində ruhlarla ünsiyyət, ruhlara şüa ilə yerə enməsi və yenidən öz əslinə qovuşması, rəqs və səma məclisi kimi tipoloji hallar təsəvvüf və irfanla qismən uzlaşan amillərdir”.

Zərdüştilikdəki kamil insan, xeyir-şər qarşılaşması, Tanrı ilə ünsiyyət, hind mistikasında Nirvana, zöhd, nəfslə mücadilə və onun vəsvəəsindən qurtuluş, brəhmənizmdəki vəhdət və batini mərifətlə ona çatmaq ideyası, yəhudi mistikasında maddi varlıqdan çəkinmə, Allahla ünsiyyət və onun vəsəhəna yetmə, batini nurlanma və s., platonizmdəki varlığın təklyi, vəhdəti və Allahdan ibarət olması. “ölmək yaşamaqdır” ideyası, yaradılış sisteminin vahid həqiqətdən başlayıb külli-ağıl, külli-nəsf, ilkin materiya və nəhayət, maddi dünya şəklindəki düzümü, mütləq varlığı tam dərk etməyin qeyri-mümkünlüyü və s., xristianlıqda zahidlik, xəlvətə çəkilmək, məhəbbət və bu kimi bir sıra tipoloji oxşarlıqlar təsəvvüf və irfanla uzlaşan, onda özünü göstərən cəhət və əlamətlərdir.

Lakin təsəvvüf və irfanın adı çəkilən din və fəlsəfi sistemlərlə bağlılığı, onlardan qaynaqlanması, rişələnməsi barədə yekdil fikir yoxdur və bu fikirləri iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: bəziləri sufizmin nə qədər Quran və islam hadisəsi olsa da, adı çəkilən və həmçinin bəzi başqa din və fəlsəfi görüşlərdən də qaynaqlandığını iddia edir və bunu əsaslandırmağa çalışır; ikinci qrup təfsirçilər və fikir sahibləri isə təsəvvüf və irfanın Quran və islami dəyərlərdən başqa heç bir din və fəlsəfi, əxlaqi görüşlə bağlı olmadığını, onlardan heç nəyi əxz etmədiyini iddia edir, təsəvvüf və irfanın həmin din və fəlsəfi, əxlaqi görüşlərlə uzlaşan cəhətlərinin səbəblərini isə bəşəriyyətin mədəni, mənəvi-əxlaqi inkişafında bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan xalqlarda, toplumlarda özünü büruzə verən, insan övladına aid ümumi bədi, estetik, etik, dini fəlsəfi, həyatı və s. tipoloji düşüncə tərzində, oxşar baxışlarda və təsəvvürlərdə axtarırlar. Sufizmi isə sırf Quran və islam hadisəsi kimi dəyərləndirirlər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, daha çox təsəvvüfə anlama görə “suf” yun və ya qaba yundan hazırlanmış paltar, “sufi” isə həmin paltarı geyinən deyildir. Ancaq zaman keçdikcə bu istilahın mənəvi tutumu daha da genişlənməmişdir. Artıq irfani əqidə daşıyıcılarına “sufi” deməyə başlamışlar və bu ad daha geniş coğrafi əraziyə yayılmağa başlamışdır.

Quran kimi müqəddəs və kamil səmavi kitabı, doğru-dürüst hökmləri, qanun-qaydaları, əxlaq və davranış normaları olan mükəmməl dinin çərçivəsində təsəvvüf kimi yeni bir dini-fəlsəfi cərəyanın yaranma səbəbi nə ilə bağlıdır? Bunu mümkün və zəruri edən amillər nədir?

Bu, ayrıca bir tədqiqatın mövzusuudur.

QRAMMATİK KONVERSİYALAR

Məhbubə QURBANOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Konversiyaların böyük bir qrupunu qrammatik konversiyalar təşkil edir. Qrammatik konversiyaya uğrama zamanı sözün semantikasında heç bir dəyişiklik baş vermir, yalnız cümlə daxilində onun vəzifəsi dəyişir. Bu çevrilmə iki yolla mümkün olur: sintaktik və morfoloji-sintaktik yolla.

Professor Ağamusa Axundov yazır ki, sintaktik konversiya bütün nitq hissələrinə aid olub, hər hansı nitq hissəsinə daxil olan sözün heç bir şəkli dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinin yerində işlənməsini nəzərdə tutur. Məsələn, “Açıldı yaz günü, əridi soyuq” (S.Vurğun) cümləsində «soyuq» sifəti yalnız sintaktik cəhətdən təcrid olunaraq isim yerində işlənməmişdir. “Bu evdən köç! Bu meyvədən dad!” cümlələrində «köç və dad» isimləri sintaktik cəhətdən fəlləşmişdir. (Bax: “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1977, №1).

Müəllif başqa bir əsərində göstərir ki, «Sintaktik cəhətdən konversiyanın ondan yuxarı müxtəlif modeli vardır. Bu növ konversiyanın ilk mərhələsi sayılır». (Bax: “Ümumi dilçilik”. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1979, səh.146).

Biz burada sintaktik konversiyanın aşağıdakı modellərini göstərmişik:

1. Substantivləşmə:

“Bəlkə ona gözəl də demək olardı, amma nə isə solğun, tutqun bir gözəllik idi”. (Anar).

“Bu dəfə usta əlini uzada-uzada həmin sözləri təkrar etdi”. (V.Nəsib).

O kor dediyiniz hirsələnən zaman,

Çox bərk yapışacaq boğazımızdan. (S.Vurğun).

Tanrı göstərməsin sizə bir acı. (S.Vurğun).

Göstərilən nümunələrdə sifətlər müvafiq sintaktik mühitə düşərək isimləşmişdir.

Elə sifətlər də var ki, substantivləşmə nəticəsində isimlər qrupuna keçmiş, sifət kimi demək olar ki, işlənmir. Məsələn, ölü, diri, dolu.

Bir qrup sözlər də vardır ki, həm sifət, həm də isim kimi işləyir: cavan, gözəl, qoca, qəhrəman, xəstə.

Fəli sifətlərin substantivləşməsi də daha çox rast gəlinən konversiya hadisələrindəndir. Məsələn:

“Dünən sənin telefonun öldü. Ölən yalnız adamlar olmur ki...” (Anar).

“Muğan sakit, ağılim çəşir, fikrim dolaşır.
 Hey baxıram: nə gələn var, nə də bir gedən”. (S. Vurğun).
 “Unutmaz ələmdə sevən-sevəni,
 Məhəbbət ilhama çağırır məni. (S. Vurğun).
 Göründüyü kimi, **an/ən** şəkilçili feli sifətlər daha çox substantivləşir. Sintaktik konversiyaların yayılmış növlərindən biri də adyektivləşmədir.

İsmlərin başqa isim qarşısında təyin kimi işlənməsi bütün türk dillərində adi hadisələrdən biridir.

Bəzən deyirlər ki, adyektivləşmiş isimlə əvvəlki isim formasında heç bir morfoloji dəyişiklik baş vermir. Bu, zahirən belə görünsə də, əslində dəyişiklik olur. Belə ki, bu sözlər artıq əşyalıq vəzifəsi deyil, təyinlik vəzifəsi yerinə yetirir və bütün türk dillərindəki sifətlərdə olduğu kimi, əşya qarşısında heç bir şəkilçi qəbul edə bilmirlər. Nümunələrə müraciət edək:

“Balaca **taxta** dükanın qapısı da açıq idi, pəncərəsi də. Ancaq yenə bürküdan nəfəs almaq olmurdu”. (V. Nəşib).
 “Nəşibli arvadına bir qutu **gümüş** qaşığı, nənəsinə ətklik parça göndərmişdi”. (V. Nəşib).

“**Polad** motorlardan dağılan səda,
 Göy gurultusu tək gəzir havada”. (S. Vurğun).
 Adverbiallaşma hadisəsi də mübahisəli məsələlərdəndir, məsələn:

“Qıyma öz qanına boyana ceyran!
 Nə **gözəl** yaraşır Muğana ceyran!” (S. Vurğun) –
 cümlələrində **gözəl** sözü zərf yerində işlənməmişdir. Yaxud götürək çox yayılmış misal olan «yaxşı tələbə yaxşı oxuyur» cümləsini. Burada bir sıra müəlliflər, o cümlədən prof. M. Hüseynzadə **yaxşı** sözünü əşya qarşısında işlənməkdə sifət, fel qarşısında işlənməkdə zərf kimi qəbul edir. (Bax: “Müasir Azərbaycan dili”, “Maarif”, 1973, səh. 61).

Digər dilçilər isə belə fikir irəli sürürlər ki, **yaxşı** sözü nitq hissələrinə görə sifət, sintaktik vəzifəsinə görə zərflik olur.

Əgər biz «Yaxşı pəncərədən baxırdı» cümləsində **Yaxşı** sözünü xüsusi isim kimi qəbul ediriksə, nə üçün zərf kimi qəbul etməyə? Halbuki, xüsusi isim olan **Yaxşı** sifətin semantik cəhətdən konversiyalaşmasından başqa bir şey deyildir. Bu əlamətə sifətin qoşmalası hadisəsində də təsadüf edilir. «Başqa» sifəti sintaktik mühitə düşərək qoşmalası və köməkçi nitq hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn: “Gülsümün bu dünyada Cavaddan **başqa** həyani, pənah yeri yox idi”. (L. Məlikzadə).

Başqa, sonra, əvvəl kimi sözlərin qoşmalası haqqında prof. F. Zeynalov yazmışdır: «Sonra» qoşması öz mənşəyindən tam təcrid olunmamışdır. Ona görə də o həm müstəqil mənalı söz – zərf, həm də qoşma kimi çıxış edə bilər.

«Sonra» sözü müstəqil işlənməkdə xalis zaman anlayışı bildirdikdə zərf kimi çıxış edir. Belə halda «sonra» sözü özündən əvvəl gələn sözlə əlaqədar olmur; məsələn: “Hə, indi çörəyinizi yeyin, dalını sonra danışaram”. (B. Bayramov).

... Bu xüsusiyyətdən əlavə, “sonra” sözü öz lüğəti mənasını, əsasən, itirərək köməkçi vəzifə də ifadə etməyə qadirdir. Bu zaman «sonra» mütləq özündən əvvəlki sözdən asılı olur. Onun bildirdiyi zaman anlayışı, eləcə də hadisələrin ardıcılığını əks etdirmək xüsusiyyəti bilavasitə özündən əvvəl gələn sözün semantik məzmunundan asılı olur; məsələn: “Gün günortadan aşandan sonra gəlib nə qayıracqlar?” (M. İbrahimov). “O yalnız Tahiri gördəndən sonra gülümsədi”. (M. Hüseyn). **Başqa** qoşması da sonra qoşması kimi ikili xarakterə malikdir. Başqa həm əsas nitq hissəsi (sifət), həm də qoşma kimi işlədilir; ikinci vəzifədə çıxış edərkən öz əvvəlki məzmunundan müəyyən elementləri (fərqləndirmək) az da olsa, mühafizə edir; məsələn; sifət kimi: “Başqa arvad almaq üçün gərək səni boşayam, bunu da ki, yerlə-göy bir-birinə qovuşsa eləmərim”. (Ə. Haqverdiyev) ... **Başqa** sözü qoşma kimi çıxış etdikdə mühafizə etdiyi cüzi məna çalarlığı (digər mənası) və çıxışlıq hal şəkilçisinin köməyi ilə istisna anlayışı yarada bilər. (Bax: F. Zeynalov, “Türk dillərində köməkçi nitq hissələri”. “Maarif”, 1971, səh. 131).

Morfoloji-sintaktik konversiya hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub sözün başqa nitq hissəsinə keçərkən həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçisini də qəbul etməyi nəzərdə tutur. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçən sözlər haqqında qrammatika kitablarında çox yazılmışdır. Bu, daha çox semantik-morfoloji konversiyaya aiddir. Buna görə də biz bu məqalədə həmin konversiya növündən danışmayacağıq.

Morfoloji-sintaktik konversiyaya uğrayan söz, məsələn, substantivləşmə zamanı hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edir.

Sifət aid olduğu ismin qarşısında heç bir şəkilçi qəbul etmir. Konversiyalaşmış sifətlər isə qrammatik şəkilçilər qəbul edir. Məsələn:

“**Yadın** köhnəsi də dilin əzbəri,
 Ənənən çiyinə niyə yük oldu?” (B. Vahabzadə).
 “O da insan kimi hiss edib duyur,
Yaxşını-yamanı üzdən oxuyur”. (S. Vurğun).

Feli sifət də sifət kimi konversiyaya uğradıqdan sonra hallana bilər; məsələn: “Keçən səfər **evlənin** başqa dostu təklikdən şikayət edir”. (Anar).

“Yaz ilham **deyəni**, ürək **deyəni**
 Yol özü dolanıb tapacaq səni”. (B. Vahabzadə).

Sifət və feli sifətlərdən başqa say da hal şəkilçisi qəbul edib substantivləşir: "Amma heç vədə **sonuncunu-beşincini** yığmayacağam". (Anar).

"**Otuzdan** adlandıqca gündə otuz min kərə Başımı yellədirəm, hədə keçən illərə". (B. Vahabzadə).
Burada **beşincini, otuzdan** sözləri hal şəkilçisi qəbul edərək substantivləşmiş, tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.
Morfoloji-sintaktik konversiyaya uğrayan sözlər sintaktik səviyyəyə substantivləşməklə yanaşı, morfoloji cəhətdən də substantivləşərək mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilirlər. Məsələn:

"Lap yadımdan çıxmışdı ki, necə deyərlər,
Hər intizar **acısının** bir şirnişi var". (S. Vurğun).

"**Köhnəsinə** çatmamış təzə arzular gəlir,
Köhnə arzularımın saçlarına dən düşür". (B. Vahabzadə).

Dil faktları göstərir ki, sifətlə işlədilən ismin düşməsi və həmin ismin əşyalıq mənasının sifətlərə keçməsi xüsusiyyəti istər Azərbaycan, istərsə də başqa dillərdə eyniyyət təşkil edir.

"Bir söyüd altına yığışdı qızlar,
Şairi görməyən o **vəfasızlar**". (S. Vurğun).

"Sazında eybəcər səslər uyduran,
Saxta xallar vuran **cavanlar** da var". (B. Vahabzadə).

"Mənə elə gəlir ki, dili uşaqlar yaradıblar. Biz **böyüklər** də onların düzəltdiyi sözlərdən istifadə edirik".

Yuxarıdakı cümlələrdə **vəfasızlar, cavanlar, böyüklər** sözlərinin isimləşməsi həm sintaktik, həm də morfoloji səviyyə ilə bağlıdır.

Qeyri-müəyyən saylara aid olan «çox» sözü də kəmiyyət şəkilçisi qəbul edərək substantivləşir: "Xahiş edirəm, bu sevinci məndən almayın, belə təklifi mənə **çoxları** edir". (Anar).

Uzaq axşam, gündüz kimi zərflər də kəmiyyət şəkilçisi qəbul edərək substantivləşir. Məsələn:

"Sarvanımın fikri bu dəm

Uçub gedir **uzaqlara**". (S. Vurğun).

"Mən sahili olmayan dənizlər istəyirəm,

Axşamları olmayan **gündüzlər** istəyirəm". (B. Vahabzadə).

Substantivləşmənin səbəbini professor M. Adilov və Ə. Cavadov öz məqalələrində belə izah etmişlər: «Əvvələn, dildə hər bir söz başqası ilə o qədər qaynayıb-qarıxır, birləşmə o qədər adi, işlək və mexaniki olur ki, bu sözlərdən biri (və ya bir neçəsi) asanlıqla ixtisar edilir. Digər tərəfdən, substantivləşən sözlər daha çox insanların daxili və xarici əlamət və keyfiyyətlərini bildirdiyindən, adətən, belə birləşmələrin ikinci tərəfləri çox vaxt ümumi mənalı adam, şəxs, insan kimi sözlərdən ibarət olur ki, bunu söyləməyə o qədər də ehtiyac qalmır». Bu, klassik ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. Xüsusən «İ» şəkilçili sifətlər daha çox isimləşməyə məruz qalır:

"Qönçə lətafətli lələ yüzlüsən,

Məstanə baxışlı, xumar yüzlüsən". (Mirzə Həsən).

«Substantivləşmə hər hansı bir üslubla əlaqədar və ondan asılı deyildir». (Bax: M. Adilov, Ə. Cavadov. "Azərbaycan dilində substantivləşmə", "Az.EA-nın xəbərləri", 1966, №2, səh. 87-91).

Adverbiallaşma hadisəsini tədqiq edən S. Bəylərova yazmışdır ki, isimlər, adətən, məkani-qrammatik hallarda adverbiallaşır. Məsələn: «Dünyada gözəlliyin səbəbinə fəlakətə düşənlərin sayı hesabı yoxdur» (M.S. Ordubadi). «Dünyada səni aldatmamam». Tədqiqatçı bu cümlələri misal gətirərək göstərir ki, **dünyada** sözü hər iki cümlədə yerlik hal şəkilçisini qəbul etmişdir, lakin birinci cümlədə bu söz isim, ikinci cümlədə isə, **heç vaxt, heç zaman** sözlərinin qarşılığı olub, zaman zərfi yerində işlənmişdir. (Bax: "Adverbiallaşma konversiyasının bir növüdür". Az.EA-nın xəbərləri. 1978. №3, səh. 80-86).

"Azərbaycan dilində miqdar saylarının ilk sayı və vahid rəqəmi olan bir sözdən söz yaratmaq işində çox geniş miqyasda istifadə olunur. Bir sözü şəkildə bir neçə mənaya malik olduğu kimi, müxtəlif şəkilçilər və sözlərlə birlikdə müxtəlif mənalı ayrı-ayrı nitq hissələrinin əmələ gətirilməsində də əsas amil kimi özünü göstərir". (Bax: M. Hüseynzadə. "Müasir Azərbaycan dili", "Maarif", 1971, səh. 108-109). O cümlədən **bir** sözünün konversiyasının pronomiallaşma (əvəzlikləşmə) və adverbiallaşma kimi növlərinin yaranmasında da böyük rol vardır. Məsələn: "Murtuz da ona yanıb-tökülürdü ki, onda neçə adamın məktubu olduğundan bu fağrıların **heç birinin** xəbəri yoxdur". (V. Nəsimi). Göstərilən nümunədə bir sayı «i» şəkilçisini (mənsubiyyət) qəbul edərək pronominallaşmışdır.

Göstərdiyimiz misallarda «bir» sayı iki qat mənsubiyyət şəkilçisi (-i+-si) qəbul edərək pronominallaşmışdır.

Ümumiyyətlə, morfoloji-sintaktik konversiya sintaktik konversiyaya nisbətən daha geniş yayılmışdır və burada konversiya dərəcəsi daha yüksəkdir.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2009-cu il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43

2. "Səma". Ünvan: H. Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59

3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

variantları ilə işlənməsinə rast gəlinir və çün variantı əsasən məsdərə bitişik yazılır; məs.: Hüsnünü vəsf etməkçün oldu zəhnüm ənvəri (s.22). İslama irisməkçün verdik dini imana (s.332). Vazeh olnaxlığ için bir dəxi bürhan yazmışam (s.310). İrağa atmağ için qaşı yaya saldı bəni (s.24). Yüzünü görmək için gözümə qılğıl bir nəzar (s. 271). Dərman dilərəm dərdünü arturmağ için bən (s.307). Vəsfünü yazmağ için dəstəri divan təşnə (s. 504). İçün qoşması kimi ilə qoşması da adlıq halda olan məsdərlərdən sonra gəlir və bir qayda olaraq ayrı yazılır: Yüzünə baxmağ ilə göz münəvvar oldı nəzar (s.271). Ox atmağ ilə bari kim andan bəni görət (s.98). Gözün baz etməğ ilə aldı könli (s.152). Xəyalunun bütünü vonmağ ilə azər ola (s. 19). "Divan"ın dilində məsdərlərin qoşmalarla işlənməsində çox maraqlı bir xüsusiyyət də rast gəlinir. Belə ki, ilə, için qoşmaları ilə işlənməli olan məsdərlər bəzən ismin yönlük halında çıxış edərək həmin qoşmaların bildirdiyi mənanı özündə ehtiva edir, onun funksiyasını daşıyır, məs.: Bir baxmağa (baxmaqla) yüzünə apardı vücudumu (s.231). Bən camı fəda qılır isəm baxmağa (baxmaq için) bir göz (s. 608). Nal olmağa (olmaq için) atuna hilal etdün, eylami (s. 249). Gözləri car eyladi tolu ayağ icməcə (içmək için) (s.111). Bizə belə gəlir ki, buna təsadüfi bir hadisə kimi deyil, dilimizdə tarixən mövcud olan bir xüsusiyyətin izi, qalığı kimi baxmaq lazımdır. Çünki bu cəhəti canlı xalq danışığı dilində işlənən "Su gətirməyə getdi", "Çörəy almağa getdi" ifadələrində də aydın görmək olur.

Q.Bürhanəddinin "Divan"ında məsdərlərin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi də müşahidə edilir. Ədəbi dildə olduğu kimi, burada da məsdərlər mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Lakin ədəbi dildən fərqli olaraq "Divan"da məsdərlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib işlənməsinə, həm də mənsubiyyət şəkilçili məsdərlərin hallanmasına az təsadüf olunur. Bizcə, bu halın lirik şərlərdə ritmin, ahəngin, axıcılığını gözləmək və əruz vəzninin tələblərinə riayət etməkdən irəli gəldiyini söyləmək olar. "Divan"da məsdərlərin ancaq -um (I şəxs təkdə), -umuz (I şəxs cəmdə), -in (II şəxs təkdə), -i, -i (III şəxsədə) mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənən nümunələrinə rast gəldik ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: Ayrılməğum yoxdur, şəha, ölməkdə, dirilməkdə hiç (s. 122). Zülfünə tolaşdux, dəxi ayrılməğumuz yox (s.558). Qılıcağ uçmağumuz bu irəği ol alam (s.363). Toğmağını, batmağını günəşin, əhsənül vəch ilə göstərdi yüzi (s. 335). Gərçi müşkin saçunun yazmağı key müşkil idi (s. 289). Rəpvanə kibi yanmağıdır çarü-cübbəsi (s.544). Əglənməği dünyada eşigündə həmandur (s. 257). Mənsubiyyət şəkilçili məsdərlərin hallanması da məhdud şəkildə özünü göstərir. Burada III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş məsdərlərin yalnız yönlük və təsirik halda işlənməsinə rast gəlinir: Bu təndə ki, gözümün baxmağına döyməz (s. 279). Toymağını, batmağını günəşin.. (s.335). Sonuncu misalda yiyəlik halda işlənməmiş günəş sözü doğmaq və batmaq məsdərləri ilə öz yerini dəyişmişdir ki, bu da III növ ismi söz birləşmələrinə xas olan bir xüsusiyyətdir.

TOPONİMLƏR: YARANMA VƏ FORMALAŞMA YOLLARI

Atəş VERDİYEV,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun dissertantı

Vahid bir ərazinin müxtəlif bölgələrinin toponimləri nə qədər səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olsalar da, onlar bütövlükdə xalqın keçdiyi tarixi yolu, sivilizasiyasını, mənəviyyatını, milli dəyərlərinin formalaşmasını özündə əks etdirir, bütöv, bitkin bir təsəvvürün formalaşmasına şərait yaradır. Bu baxımdan Cəbrayıl toponimləri də istisna deyil. Ona görə də təqdim olunan yazı həmin toponimlərin nümunələri əsasında hazırlanmışdır. Cəbrayıl torpaqlarının düşmən tapdığı altında qalması da oradakı hər bir nişanəni, o cümlədən toponimləri araşdırmağı zərurət kimi qarşıya qoyur. Azərbaycan dilinin leksik sistemində xüsusi lay təşkil edən bu rayonun toponimləri də, leksik, fonetik, morfoloji və qrammatik təhrifə məruz qalmışdır.

Rayonun yaşlı sakinlərindən topladığımız materiallar əsasında toponimləri yaranma və formalaşma yollarına görə aşağıdakı qruplara ayıra bilərik:

1. Morfoloji yolla yaranan toponimlər
2. Sintaktik yolla yaranan toponimlər

Cəbrayıl rayonundakı toponimlərin yaranmasında morfoloji üsuldən daha çox istifadə edilmişdir. Bu ərazidəki morfoloji yolla yaranan toponimlərdə, demək olar ki, bu şəkilçilər daha fəal iştirak etmişdir: **-lı, -li, -lu, -lü**.

Rayonun oykonimləri morfoloji yolla daha çox **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisinin şəxs, tayfa adlarına, dini adlara artırılması yolu ilə yaranmışdır. Məsələn: Soltanlı, Şükürbəyli, Mərcanlı, Mahmudlu, Çaxırlı, Veysəlli, Horovlu, Əmirvarlı, Minbaşılı, Süleymanlı, Şahvəlli, Şıxılığağalı, Sarıçalı, İsaqlı, İşıqlı, Hasanlı, Maşanlı və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçiləri çoxfunksiyalıdır. Dilçi alimlər haqlı olaraq bu şəkilçinin müxtəlif funksiya daşdığını qeyd edirlər. S.Cəfərov yazır ki, bu şəkilçi söz yaradıcılığında altı funksiya malikdir. (S.Cəfərov, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı – 1960, səh.72-73). M.Hüseynzadənin fikrincə, **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçiləri vasitəsilə isim köklərindən cümlədəki yerlərinə görə yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, fəsilə, ailə və kəmiyyət mənalarını ifadə edən düzəltmə isim əmələ gəlir. (M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili. Bakı – 1973, səh.31). X.Əliyev haqlı olaraq yazır ki, bu şəkilçi toponim yaradıcılığında funksiyalarının hamısını yerinə yetirmir.

Toponimlərdə bu şəkilçi etponim (nəsil, tayfa, qəbilə, tirə) antroponim (şəxs adları), fitonim (bitki, ağac), zoonim (heyvan, quş), hidronim (su, bulaq, kol, çay) və b. Adlarda məkan, yaşayış yeri mənasını bildirir.

İnformatorlardan topladığımız materiallar içərisində Cəbrayıl rayonu ərazisində bu şəkilçinin köməyi ilə yaranan oronim və hidronim adları da

qeydə almuşuq. Müşahidələrimiz göstərir ki, mikrooronimlərin yaranmasında **-li, -li, -lu, -lü** şəkilçiləri daha fəal rol oynayır. Məsələn: Qaraçallı, Qamışlı, Qaramanlı, Yemilikli, Qozlu, Tağlı, Dərəli, Düzlü, Pambıqlı və s. Su adlarının – hidronimlərin yaranmasında da bu şəkilçi eyni funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn: Sulu bulaq, Çinli kəhriz, Söyüdü arx, Yemişanlı arx, Sulu dərə, Qovaqlı kanal və s.

Sözdüzəldici şəkilçi kimi **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçiləri də Cəbrayıl toponimlərində özünü göstərir. Tədqiqatçılar doğru olaraq qeyd edirlər ki, bu şəkilçi öz qədimliyi etibarilə digər sözdüzəldici şəkilçilərdən fərqlənir.

İş görən və ya müəyyən sənət, peşə sahiblərini, subyektli bildiren şəkilçilər (**-çı, -çi, -çu, -çü**) haqqında maraqlı mülahizələr mövcuddur. Həmin mülahizələrdən birində qeyd olunur ki, **-çı** şəkilçisinin yardımı ilə fəaliyyət göstərəninin adı əmələ gəlir. Buna uyğun başqa mülahizədə isə **-çı** şəkilçisini ismin – iş görəninin və ixtisas sahibinin adını əmələ gətirdiyi göstərilir. Bu şəkilçinin funksiyası barədə H.Mirzəzadə yazır: "Müasir Azərbaycan dilində **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçiləri sənət, peşə, əqidə, məslək və s. məzmunları ifadə etdiyi halda, qədim dövr ədəbi-bədii əsərlərin dilində bu mənaların məhdud olduğunu, yalnız sənət, peşə və vəzifə sahiblərinin adı ilə bağlı olduğu nəzərə çarpır" (H.Mirzəzadə, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı – 1990, səh.97). Bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış toponimlərdə eyni mənə çalarları mövcuddur: **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçiləri məşğuliyyət bildiren sözlərə artırılaraq tayfa, tirə, nəsil adları yaranmış, həmin etnik qrupların yaradıcı ərazi adlarını bildirir. Rayonun mikrotoponimik mənzərəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçili Dəmirçi, Danaçı, Quzuçu, Quşçular adları vaxtilə bu sənət və peşələrlə məşğul olmuş nəsil, tirə və ya tayfanın adından götürülmüşdür.

Cəbrayıl rayonunda toponimlərin yaranmasında **-lar, -lər** şəkilçilərindən də istifadə edilmişdir. Dilimizdə **-lar, -lər** şəkilçiləri sözlərə artırılaraq çoxluq cəmlik bildirir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn toponimlərə Quşçular, Çələbilər, Qaralar, Kərbəlayılar, Seyidlər, Kazımhılar, Abaslılar, Naxırçılar və s. nümunə göstərə bilərik. Göründüyü kimi, bu şəkilçi şəxs, tayfa-nəsil, dini adlara artırılması yolu ilə düzəlmişdir.

-laq, -lək şəkilçiləri vasitəsilə məkan, yer mənasını bildiren isimlər əmələ gəlir. Cəbrayıl rayonunda daha çox ot, qum, çay, qış, yay ümumi sözlərinə **-laq, -lək** şəkilçiləri artırılmaqla onomastik vahidlər yaranmışdır. Məsələn: qum+laq, qış+laq, çay+laq, ot+laq, yay+laq və s.

Bu rayonda **-cıq, -cik, -cuq, -cük** şəkilçiləri ümumi sözlərə qoşularaq kiçiltmə mənasını bildiren toponimlər əmələ gətirir. Məsələn: Qalacıq kəndi, Xırmancıq, Dərəlik bulağı və s. Azərbaycan dilində **-an, -ən** şəkilçiləri fəli sifət şəkilçisi hesab olunur. S.Cəfərov bu şəkilçini qrammatik-leksik şəkilçi adlandırır, eyni zamanda substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirdiyini göstərir. Cəbrayıl rayonuna məxsus toponimlərdə **-an, -ən** şəkilçiləri özünü leksik şəkilçi kimi göstərir. Məsələn: Çərəkən, Daşkəsən, Suqovuşan, Kəlbətan, Kəpəkölən və s. A.Qurbanov yazır ki, bu şəkilçi ilə düzələn onomastik vahidlər, əsasən mürəkkəb quruluşa malik olur və məhsuldar

xarakter daşıyır. Yəni hər hansı bir hadisə, hərəkət ya yer adı, ya şəxs adı, ya da hidronim formasında substantivləşir (A.Qurbanov, Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı – 1988, səh.461).

Cəbrayıl rayonu ərazisində sintaktik yolla yaranan toponimlər az deyil. Dilimizdə mürəkkəb-analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Bu baxımdan həmin rayona məxsus toponimik layda çox müxtəlif dil fiqurlarına rast gəlinir.

Məlumdur ki, toponimlərin yaranmasında və formalaşmasında əsas rolunu coğrafi terminlər oynayır. "Coğrafi terminlərsiz toponimlərin yaranması, xüsusən də oronimlərdə mümkün deyil. Buna görə də oronimlər müxtəlif sözlər, söz birləşmələri və bəzən də yarımqıç cümlələrlə ifadə olunur" (X.Əliyev, Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri. Gəncə - 1999, səh.119).

Rayondakı oronimlərin çox hissəsi ismi söz birləşməsi şəklində formalaşmışdır. İsmi söz birləşmələrinin hər bir növünə aid rayonun oronimik qatında külli miqdarda oronimlərə rast gəlirik. Söz birləşməsi şəklində olan bu oronimlər ayrı-ayrılıqda bir məkanın, yerin adını bildirməyə xidmət edir.

I növ birləşməsi şəklində formalaşan oronimlərdə ismi birləşmə şəklində formalaşan oykonim və oronimlərin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyət bildiren şəkilçisiz coğrafi məkanın növünü bildirir. Məsələn: Böyük çala, Sarı yal, Qara qaya, Quru düz, Cinli dağ, Kor təpə, Sarı qaya və s.

Cəbrayıl rayonu oronimlərinin müəyyən bir hissəsi ikinci növ ismi birləşmə əsasında formalaşmışdır. Məlumdur ki, "ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasından qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi var: birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur. II növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlədə bir-birindən ayrılır və birlikdə (birləşmə şəklində) cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur" (Y.Seyidov, A.Həsənov, Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı – 1972, səh.44).

Tədqiqata cəlb olunan oronimlər içərisində şəxs adlarının iştirakı ilə düzələn coğrafi obyekt adları çoxluq təşkil edir. Bu qəbildən olan oronimlərə, əsasən, dərə, dağ, təpə, düz adları daxildir. Məsələn: Abuzər meşəsi, Ağaverdi yurdu, Alastan dərəsi, Alaşar yalı, Alı qayası, Allahverən qışlağı, Teyfə düzü, Tumas dərəsi və s.

III növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlərə qrupa daxil olan vahidlərin birinci tərəfi yalnız isimlərlə - xüsusi adlarla ifadə olunur. Məsələn: Xələfin arxacı, Xalvarın dərəsi, Hacı Hüseynin bağı, Şərəfin yaylağı, Şükürün dərəsi, İsağın bağı və s.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Cəbrayıl rayonu toponimlərinin morfoloji və sintaktik quruluşu dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilir. Araşdırmalardan aydın olur ki, dilimizin qədim elementləri, fonetik hadisələr və başqa qrammatik xüsusiyyətlər bu toponimlərdə yaşamaqdadır.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN «İSKƏNDƏRNAMƏ» ƏSƏRİ ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Şəmistan MİKAYİLOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Asya BƏKİROVA,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Ədəbiyyatdan mövcud proqramın (2003) X sinif «B» variantında «İskəndərnamə» verilir. 2005-ci ildə çap olunmuş dərslikdə – «Ədəbiyyat-10»da «A» variantı üçün də «İskəndərnamə» təhlil olunur. Bu iş əsərin metodik cəhətdən işlənməsini tələb edir. «İskəndərnamə» əsərinin proqramda (2003) Nizami Gəncəviyə verilən 7 saat vaxt ərzində şagirdlər tərəfindən oxunması imkan xaricindədir. Doğrudur, müəllimin proqramda müəyyən dəyişiklik aparmağa (əlbəttə, ümumi işə xələl gəlməmək şərti ilə) haqqı var. Lakin müəllimin proqram materiallarını sıxışdırması Nizami yaradıcılığı, xüsusilə «İskəndərnamə» əsəri üzərində iş aparıb lazımı nəticəni çıxarması təmin edə bilməz. Gələcəkdə proqram, yaxud kurikulum tərtibçiləri bu cəhəti nəzərə almalıdırlar. Hazırda Azərbaycan təhsili şəxsiyyətyönümlü inkişafı ön plana çəkir. Olduqca düzgün istiqamətdir. Bu baxımdan yanaşdıqda da Nizami yaradıcılığı, onun yekunu, zirvəsi sayılan «İskəndərnamə» ön plana keçir. Nizami özü şəxsiyyət kimi nəsilərə nümunə olmuş, indi də nümunədir (əlbəttə, bu fikri açmağa ehtiyac yoxdur). Proqrama, yaxud kurikulumla (bu məzmun hələlik məlum deyil) nə salınır, salınsın əsas məsələ ona yanaşmadır, müəllimin onu şagirdlərə necə çatdırmasıdır, nəticə bununla ölçülür. «İskəndərnamə» üzərində iş aparmağa gəldikdə, əsərin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, onun üzərində maraqlı iş təşkil etməklə əsas məsələləri mənimsətmək mümkündür. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, müəllim özü əsəri bütövlükdə diqqətlə oxumalı (hətta təkrar-təkrar – hər tədris ilində), şagirdlərin tərbiyəsi üçün daha vacib olan hissələri, parçaları müəyyənləşdirməlidir. Əlbəttə, müəllimə, proqram materialını oxu, demək etik baxımdan düz deyil. Lakin nə qədər xoşagəlməz olsa da, müşahidə və müəllimlərlə aparılan müsahibələrdən gələn nəticə budur ki, ədəbiyyatdan dərs deyən, hətta dərəcəli adamlar da belə əsərləri oxumur, şagird üçün yazılmış dərslikdə deyilənlərlə kifayətlənirlər. Nəticədə əsərin təhlili düz aparılmır, ondan lazımı şəkildə faydalanılmır. Təlim materialının məzmununu aydın (bütünlükdə) təsvir etdikdə, ona düzgün yanaşmanı, materialın hansı hissəsində hansı metoddan istifadə lazım olduğunu demək olar. Məsələn, «İskəndərnamə» əsərinin üzərində müxtəlif metodlar: oxu, müstəqil iş, müsahibə, klaster (şəxələndirmə), interaktiv layihələr, BIBO kimi növlərindən, məktəb mühazirəsi və s. işləmək tələb olunur.

Məlumdur ki, X sinif şagirdləri qısa vaxt ərzində «İskəndərnamə»ni bütövlükdə oxuya bilməzlər. Ona görə də müəllim əvvəlcədən əsər üzərində, əgər demək mümkündürsə, tədqiqat aparmalı, əsərin süjet xəttini təsvir etməyə imkan verən hissələri müəyyənləşdirməlidir, başqa sözlə, layihələndirməlidir. Məktəb təcrübəsinə əsasən demək lazımdır ki, belə irihəcmli əsərlər üzərində iş aparmaq üçün hazırda

təhsil sahəsində önəmli yer tutan layihələr metodundan istifadə mənimsəməyə müsbət təsir göstərir. Fikrimizcə, müəllimin əsəri layihələndirməsini memarın hər hansı tikintinin layihəsini hazırlaması ilə müqayisə etmək olar. Müəllim belə əsərlər üzərində işləməzdən əvvəl, onu özlüyündə necə tədris edəcəyi haqqında fikirləşir, hafizəsində onun layihəsini hazırlayır. Nümunə kimi, «İskəndərnamə» əsərinə nəzarət salmaq olar. Müəllim əsərin məzmununun açılmasına daha yaxşı imkan verən hissələri müəyyənləşdirir, hansı hissələri oxumağın vacibliyini, şagirdləri hansı hissələr üzərində müstəqil işlədəcəyi barədə düşünür. Məsələn, şagirdlərdə əsərin qəhrəmanı İskəndərin tarixi şəxsiyyət və ədəbi qəhrəman kimi keçdiyi həyat yolu, fəaliyyəti haqqında təsvir yaratmaq üçün onu aşağıdakı kimi layihələndirmək olar:

«İskəndərnamə» əsəri müəllim tərəfindən bir daha nəzərdən keçirilir, əsərin sinfə necə təqdim ediləcəyi barədə düşünülür. Nümunə kimi, oxunacaq hissə müəyyənləşdirilir və işarə edilir. Yaxşı olar ki, nümunəvi oxu üçün «Tövhid» hissə nəzərdə tutulsun. Bu çox möhtəşəm əsər olan «İskəndərnamə» üzərində iş Allahın adı ilə başlamaq daha düzgün olardı. Şagirdlərin müstəqil işlədilməsi, aparılan işin yekunlaşdırılması, ondan necə nəticə çıxarılması təxmini müəyyənləşdirilir. Şagirdlərin əsərdə aşağıdakı məsələlər ətrafında düşündürülməsi nəzərdə tutulur:

1. İskəndərin kimliyi (mənsəyi) haqqında rəvayətlər və Nizaminin gəldiyi qənaət.
2. Nizami Gəncəvinin yaratdığı İskəndər obrazı ilə tarixi şəxsiyyət olan İskəndərin fərqi.
3. Nizami İskəndərin tarixi xidmətləri haqqında.
4. İskəndər – Dara münasibətləri.
5. Daranın elçi göndərməsi, İskəndərin cavabı.
6. İskəndərin Dara üzərində qələbə çalmasının səbəbi, buradan çıxarılan əxlaqi nəticə.
7. İskəndərin hərbi səfərləri.
8. İskəndərin Nüşabə ilə qarşılaşması.
9. İskəndərin Çinə səfəri, Çin xaqanının İskəndərə hədiyyəsi və onların tərfi.
10. İskəndərin Qırçaq çölündə ruslarla qarşılaşması.
11. İskəndərin qələbəyə inamında türklərə arxalanması.
12. İskəndərin dirilik suyu axtarması və zülmətə səfəri.
13. «İskəndərnamə»nin «İqbalnamə» hissəsi müstəqil əsər kimi.
14. Kitabın başlanması. «Xəmsə»yə daxil olan əsərlərin sırası.
15. İskəndər ilə çoban əhvalatı. Xoş danışmağın fəziləti.
16. İskəndərin elmə, sənətə münasibəti.
17. İskəndər 7 alim arasında.
18. Alimlərin İskəndərə nəsihətləri (nümunələrlə).
19. İskəndərin vəsiyyəti.
20. Kitabın sonu.

Diqqət edilsə, müəyyənləşdirilən problemlərə alınacaq cavablar «İskəndərnamə» əsərinin məzmununu, süjet xəttini, İskəndərin səciyyəsinə, nəhayət, Nizaminin irəli sürdüyü ideyanı başa düşməyə, təsvir etməyə imkan verəcək. Əlbəttə, deyilənlər, «İskəndərnamə» əsəri üzərində işin layihələndirilməsinin bir detallıdır. Sonrakı mərhələdə müəllim – Nizami Gəncəvi mövzusunda başladığıqda sinifdə oxuyan şagirdləri qruplara (hər qrupda 3-4 şagird olmaqla) ayırır, onlara ad verir. Qruplar əsərdə göstərilən filosofların adı ilə adlandırılır ki, bu da əsərin mənimsənilməsinə bu və ya digər dərəcədə kömək edə bilər. Əsər həmin qruplar arasında bölüşdürülür. Hər qrupa 80-90 səhifə material verilir. Təcrübə göstərir ki, bu, X sinif şagirdlərinin imkanına tam uyğundur. Bölgü belə aparılır:

Ərəstu qrupu – səh. 53-111 – «Dastanın xülasəsi və İskəndərin Cahangirlik tarixi»ndən «İskəndərin güzgü qayırması» daxil olmaqla.

Əflatun qrupu – səh. 111-191/192 – «Dara elçisinin İskəndərin yanına gəlməsi»ndən «İskəndərin İstərdə taxta oturməsi» hissəsi daxil olmaqla.

Sokrat qrupu - səh. 192-270 - «İskəndərin Daranın qızı Rövşənəyi Ruma göndərməsi»ndən «İskəndərin Hindli Keydə məktubu» daxil olmaqla.

Valis qrupu - səh. 270-356 - «İskəndərin Hindistandan Çinə getməsi»ndən «İskəndərin rusları məğlub etməsi»nə qədər.

Hürmüz qrupu - səh. 356-397 - «İskəndərin rusları məğlub etməsi»ndən «Şərəfnamə»nin sonuna qədər.

Bəlinas qrupu - səh. 429-491 - «Kitabın başlanması»ndan «İskəndərin yeddi alimlə xəlvətə çəkilməsi»nə qədər.

Fərfəryus qrupu - səh. 494-536 - «İskəndərin yeddi alimlə xəlvətə çəkilməsi»ndən «İskəndərin vəsiyyəti» daxil olmaqla.

Müəllim, göstərdiyi kimi, bölgü apardıqdan sonra tapşırıq verir. Hər biriniz verilən hissələri diqqətlə oxuyun, məzmununu öyrənin, hadisələrin gedişində daha vacib hesab etdiyiniz faktları slayt kimi kompüterinizə yazın. İmkan olduqda bir-birinizin hissələri ilə tanış olun, əsərdə təsvir olunan hadisələr arasında əlaqə yaratmağa, onlara öz münasibətinizi bildirməyə və nəticə çıxarmağa çalışın. Bununla yanaşı, müəllim özü də əsər üzərində işləməli, vacib hissələri müəyyənləşdirib kompüterin yaddaşına ötürməlidir ki, təhlil zamanı onlardan istifadə edə bilsin. Şagirdlər əsəri evdə tək, yaxud qrup yoldaşları ilə birlikdə oxuyurlar. Dərsdə müəllim inteqrasiyadan istifadə edərək şagirdlərə müraciətlə:

- Yəqin ki, tarix dərslərində İskəndər haqqında oxumusunuz. O, kimdir?

- İskəndər bizim eradan əvvəl yaşamış, fəth kimi tanınmış, çox qüdrətli hökmdar olmuş, tarixdə Makedoniyalı İskəndər kimi məşhurlaşmışdır.

- Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»yə daxil olan son əsəri «İskəndərnamə» poemasının əsas qəhrəmanı da İskəndərdir. Tarixi İskəndər və Nizaminin yaratdığı İskəndər obrazını eyniləşdirmək olarmı? Yuxarıda dediyimiz kimi, tarixdə Makedoniyalı İskəndər fəth olmuşdur, lakin İskəndərin tarixi xidmətləri də olmuşdur. Oxuduğunuz bu əsərdə Nizami İskəndərin tarixi xidmətlərini necə göstərir?

Ərəstu qrupunun nümayəndəsi - Nizami bu əsərdə göstərir ki, qızıl ilk dəfə sikkə vurduran İskəndər olmuşdur. Güzgünü İskəndər icad etmişdir. Dəniz ölçüsünü (mil) yaradan İskəndərdir və s.

Belə müsahibə, yuxarıda göstərilən problemlər ətrafında, qrupların hamısının fəal iştirakı ilə davam etdirilir. Müsahibə prosesində interaktiv təlim metodunun «əqli hücum» adlanan növündən istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hadisələrin geniş epik təsviri buna imkan verir. Əqli hücum məqsədilə qoyulan sualların cavabı mətnə aydın nəzərə çarpmalı, mərtəbəli xarakter daşmamalıdır. Lazım gəldikdə, əsərdə eyhamla verilən ifadələr müəllim tərəfindən izah olunmalıdır. Məsələn, İran şahı Dara İskəndəri eyhamla hədələyir: elçi vasitəsilə bir çuval küncüt göndərir. Elçi küncüdü İskəndərin qarşısına yera dağdır. İskəndər bunun nə demək olduğunu başa düşür və eyhamla cavab verir: dağılmış küncüdü quşlara dənlədir.

Bir daha demək lazım gəlir, belə geniş həcmli əsərlər üzrə şagirdləri fəallaşdırmaq məqsədilə verilən sualların, hadisələrin inkişaf məntiqinə uyğunluğu gözlənilməlidir ki, məktəblilər hadisə arasında əlaqə yarada bilsinlər. Əlbəttə, belə həcmli əsərlərin məzmununu tədqiqat əsərində, bütünlükdə müsahibə yolu əhatə etmək mümkün deyil, buna ehtiyac da yaranmır. Burada məqsəd, aparılacaq metodik işin prinsiplərini, istiqamətini verməkdir. Müsahibə zamanı şairin əsərdə irəli sürdüyü, təbliğ etdiyi ideya - ədələt, qadın idrakına inam, türkçülük, insanpərvərlik və s. kimi məsələlər kompüter vasitəsilə şagirdlərin nəzərinə xüsusi çatdırılmalıdır. Məsələn, İskəndər rus qoşunu üzərində qələbə çalacağına inanmaqda nəyə əsaslandırdı? sualına şagirdlərin hazırladığı cavab (slayt) müəllimin tələbi ilə kompüterin ekranına götirilir:

Şagird yazır: «İskəndər qoşunu qarşısında çıxış edərək deyir: Biz bu müharibədə ruslara qalib gələcəyik. Xəzər dağından Çin suyuna qədər türklərdir. Türklər bizi sevməyələr də, onlara nifrəti bizdən çoxdur. Türklər döyüşkəndirlər, onların köməyi biz ruslara qalib gələcəyik: Elə də olur. Döyüş zamanı müharibə meydanında:

«Zorba türk borusu etdikcə şiddət,
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət...»

fikri deyilənləri əsaslandırır.

Yaxud, «İskəndərnamə»nin «İqbalnamə» («Xirədnamə» - «Ağıl kitabı») hissəsi hansı cəhətinə görə müstəqil əsər hesab olunur? sualına Bəlinas qrupunun nümayəndəsi şagird M. hazırladığı slaytı kompüterdə nümayiş etdirir:

«Doğrudur, «İskəndərnamə» poemasının iki hissədən - «Şərəfnamə» və «İqbalnamə» hissələrindən ibarət olduğu deyilir. Lakin «İqbalnamə»nin dövrün ədəbi qayda-qanununa uyğun rəsmi hissələrlə başlaması, müstəqil süjetə malik olması ona müstəqil əsər deməyə imkan verir».

«Nədən bilmək olar ki, «İskəndərnamə» Nizami yaradıcılığının yekunudur?» sualına Ərəstu qrupunun nümayəndəsi şagird D. hazırladığı cavabı (slayt) kompüterdə nümayiş etdirir:

«Şair özü əsərlərinin yazılma ardıcılığını göstərərək «İskəndərnamə» poemasının əvvəlində yazır:

Yorulmaq bilmədən gündüz və gecə,
«Məxzənül-əsrar» yazdım əvvəlcə.
İncəlik, şirinlik yığaraq ondan,
«Xosrov və Şirin»çün düzdüm bir dastan.
Sonra başqa yerdə çadırı vurdum,
«Leyli və Məcnun»un eşqini qurdum.
Bitirib dastanı, bir nəşə tapdım,
Atımı «Haft peykər» üstünə çapdım.
İndi söz mülkündə büsat quraram,
İskəndər dövründən təbil vuraram.
Yazaram mən onun şən-şövkətindən,
Taxtının, tacının əzəmətindən».

Kompüterdə oxunan bu misralar şagirdlərin hamısının diqqətini cəlb edir. Müəllim həmin misraların hamı tərəfindən əzbərlənməsini tapşırır.

Belə fəal müsahibə (əlbəttə, əqli hücum yolu ilə) davam etdirilir. Sonra müəllim ayrı-ayrı suallara alınan cavabları (cavablar şagirdlər tərəfindən slayt şəklində hazırlanır) məntiqi ardıcılıqla kompüterdə yerləşdirməyi şagirdlərə tapşırır (lazım gəldikdə, özü də kömək edir) və oxutdurur. Beləliklə, şagirdlər «İskəndərnamə»nin məzmunu ilə bütövlükdə tanış olurlar. Şagirdlər əsərin məzmunu üzərində işlədikdən sonra müəllim aparılan işi əsərin təhlili ilə yekunlaşdırır. Təhlil məktəb müəhazirəsi metodu ilə aparıla bilər. Faktlar şagirdlərə məlumdur, müəllim «İskəndərnamə»ni təhlil edir:

Bu əsərin təhlili müəllimdən xüsusi hazırlıq tələb edir. Belə ki, əsər həcmə böyük olmaqla yanaşı, dərin məzmunla malikdir. Ona görə də təhlil zamanı fikri əsaslandırmaq üçün, yuxarıda deyildiyi kimi, əvvəlcədən lazım olan parçaların seçilib kompüterin yaddaşına ötürülməsi, məqamında ekrana gətirilməsi vacib məsələlərdir. Daha sonra müəllim sözü-nə davam edərək bildirir:

Müsahibədən aydın oldu ki, «İskəndərnamə» Nizami «Xəmsə»sinə daxil olan son əsərdir. Ona görə də bu poema Nizami yaradıcılığının yekunu hesab edilir. Böyük şair hətta lirik şeirlərində irəli sürdüyü ictimai fikirləri, bəşəri ideyaları bu əsərində bədii cəhətdən həll edir. Şair tarixdən sizə məlum olan tarixi şəxsiyyət İskəndəri öz əsəri üçün əsas qəhrəman seçmişdir. Onun ömür yolunu, fəaliyyətinin bədii inikasını vermişdir. Tarixdən məlumdur ki, İskəndərin mənşəyi haqqında müxtəlif rəvayətlər var: bəzən onun Feylaqus tərəfindən çöldə ölmüş ananın yanında barmağını sorduğu zaman tapıldığı, başqa bir variantda İran şahı Daranın (II Dara) oğlu olduğu deyilir. Nizami İskəndər haqqında olan mənbələri nəzərdən keçirdikdən sonra, rəvayətlərin həqiqətə uyğun gəlmədiyini, Feylaqusun öz oğlu olduğunu deyir. Əsərdən aydın olur ki, Nizami İskəndərin anadan olduğu andan ölüm ayağına qədər olan bütünlükdə

fəaliyyətini – təlim almasını, taxta çıxmasını, sərkərdəliyini, hərbi səfərlərini əhatə etmişdir. Şair İskəndəri əsərinin qəhrəmanını seçmişdir, lakin tarixi şəxsiyyət olan İskəndərin fotosuratını yaratmamış, onun bədii obrazını canlandırmışdır. Ona görə də Nizaminin yaratdığı İskəndər obrazı tarixi İskəndərlə eyniyyət təşkil etmir. Şair «Dastanın xülasəsi və İskəndərin cahangirlik tarixi» hissəsində yazır (müəllim həmin parçanı kompüterin ekranına gətirir):

«...Hansı bir pərdədə doğru söz gördüm,
O sözün telini şeirimlə hördüm.
Bu işdə həqiqət arasan bir az,
Nəzmdə həqiqət aramaq olmaz.
Şeirimdən atsaydım bəzəkli donu,
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu.
Bu böyük fəthənin sərgüzeştindən
Bir vərəq yazmaqla bitirərdim mən...»

Misralardan görüldüyü kimi, şairin özü də qeyd edir ki, yaratdığı İskəndər bədii obrazdır. Əsərin «İskəndərnəmə» adlandırılması təsadüfi deyil. Poemada çoxlu surət – görkəmli dövlət rəhbərlərinin, alimlərin adı çəkilir, haqqında danışılır: Feylaqus, Dara, Nüşabə, Ərəstu, Əflatun, Sokrat, Bəlinas, Hümmüz, Fərfəryus, Valis və b. Bunların hər birinin İskəndərə ciddi münasibəti var, lakin bunlar hamısı, demək olar ki, epizodik surətdir. Hər biri təsvir olunan hadisənin müəyyən anında iştirak edir, ancaq heç biri əvvəldən axıra qədər hadisələrin iştirakçısı olmur. Əsərdə danışılan bütün əhvalatlar İskəndərlə bağlıdır. Nizami ictimai görüşlərini ifadə etmək üçün İskəndər obrazını yaratmışdır. O, iyirmi yaşında hökmdar olmuş, iyirmi yeddi yaşında peyğəmbərliyə yetişmişdir. Bütün millətlərin (yaxud xalqların) nümayəndələrinin öz dilində danışması, onun peyğəmbərlik möcüzəsi idi.

Nizami insanlarda, xüsusilə hökmdarlarda görmək istədiyi mənəvi keyfiyyətləri İskəndər obrazında ümumiləşdirmişdir. Şair ideal hökmdar surətini yaradarkən də özünün didaktik üslubuna sadıq qalmış İskəndəri Nüşabə ilə qarşılaşdıraraq onu Nüşabənin vasitəsilə dünya malına aludəçilik göstərər, müharibə edib qan tökmək fikrindən çəkindirir. Nüşabə İskəndərin şərəfinə böyük ziyafət təşkil etdirir, başqalarının qarşısına dadlı yeməklər, İskəndərin qarşısına qiymətli daş-qaş qoydurur (əsərdən aşağıdakı misralar kompüterin ekranına gətirilir) və yemələrini təklif edir. Nüşabə dedi: «Ey böyük hökmüran,

Yeyiniz, ən dadlı bu xuruşlardan.»
İskəndər söylədi: «Ey sadə dilbər,
Ölçüsüz söyləmə, tökməyəsən tər.
Düzmüsən süfrəmə almaz, yaqut, dürr,
Daş-qaş yeyilərmə, bu nə deməkdir?
Daşı da yeyərmə ağıllı insan?
Bu rəngi təbiət həzm etməz, inan!
Eylə bir yemək ver mədəmiz dolsun,
Rəğbətlə ona əl uzatmaq olsun.»
Nüşabə gülərək söylədi şaha:
«Daşın ki, boğaza yolu yox daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çırpışmaq nəçin?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?
Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onunçün bu qədər zəhmət nə görək?
Yollardan daşları almaq lazımkən,
Daşı daş üstünə qoyursan nədən?
Bu daşdan doyunca hər kəs ki, aldı,

Yemədi, daş yenə yerində qaldı.
Deyilsənsə daşa pərəstiş edən,
Daşını yüngül et, yerində qal sən.»
İskəndər Nüşabənin sözlərinə cavab olaraq deyir:
Dedi: «Ey xanımlar xanımı qadın,
Qüdrətdə erkəkdən ucadır adın...»

İskəndər qüdrətli bir hökmdardır, qüdrətli olduğu qədər də ədalətlidir. Onun atının ayağı dayən yerdə ədalət bərqərar olur. Ədalətsiz hərəkət etmir. O, məğrur bir hökmdardır. Bu cəhət İran hökmdarı Dara ilə qarşılaşmasında aydınlığı ilə nəzərə çarpır. Dara İskəndərin atası Rum hökmdarı Feylaqusdan xərac istəyir, əks halda, müharibə edəcəyini bildirir. Feylaqus xərac verməyi qan tökməkdən üstün tutur. Xərac müxtəlif növlü qiymətli şeylərdən, o cümlədən Rum nəqşi ilə işlənmiş qızıl yumurtadan ibarətdir. Feylaqus öldükdən sonra taxta çıxan İskəndər Daraya xərac verməkdən imtina edir. Daranın məktubuna «qızıl yumurta doğan toyuq ölmüşdür» deyə cavab verir. Beləliklə, qan tökməkdə böyük təcrübəyə malik olan Dara ilə cavan İskəndər qarşı-qarşıya durur. Dara İskəndəri saymayaraq müxtəlif yollarla hədələyir. Daranın hədələri İskəndərin qürurunu sındıra bilmir. İskəndər müharibə etmək fikrində olmasa da, Dara müharibəyə başlayır. Qızgın döyüşlər gedir. Daranın zülmündən tənqə gələn iki sərkərdəsi Daraya xəyanət edəcəklərini İskəndərə bildirirlər, əvəzində ondan (İskəndərdən) bəxşeyş istəyirlər. İskəndər onlara tələb edilən bəxşeyşi vəd edir. Dara öz sərkərdələri tərəfindən ağır zərbə alıb, İskəndəri Daranın yaralı halda yıxıldığı yerə gətirirlər. İskəndər Daranı – düşməni ölüm ayağında görüb onun halına acıyır. İskəndərin mənəvi keyfiyyətləri bu anda daha aydın nəzərə çarpır. Daranın başını dizinin üstünə alıb, sağlmasını arzulayır və ona qarşı navaziş göstərir. Dara düşməninin – İskəndərin ona olan nəvazişindən təsirlənir, düşmən olmalarına baxmayaraq, vəsiyyət xarakterli müəyyən məsləhətlər verir. Üç şeyi xüsusilə xahiş edir: 1) günahsız ölüm üçün ədalət göstərməsi; 2) Kəyan taxtını viran qoymamasını; 3) qızı Rövşənəyi özünə süfrə yoldaşı etməyi. İskəndər İran başçılarını yığıb onlarla əhdi-peyman bağlayır. Zərdüştliyi aradan qaldırmaqdan başqa heç bir adətə toxunmur. Atəşgədaləri dağıtdırır. Qənimət kimi ələ keçirdiyi xəzinəni yoxsullara paylayır. Bu, Nizami humanizminin nəticəsidir ki, onun yaratdığı hökmdar xalqla belə rəftar edir. Bu da o deməkdir ki, hökmdar belə olmalıdır. İskəndər iranlılarla çox humanistcəsinə rəftar etməklə yanaşı xəyanəti bağışlamır. Düşməni Daraya xain çıxan, özünün qələbəsini asanlaşdıran sərkərdələrə verdiyi sözə əməl etdikdən sonra onları da öldürtdürür. Nəzərə alırı ki, öz ağasına xəyanət edən ona da xain çıxa bilər. Əlbəttə, bu, Nizaminin mövqeyidir. İskəndər Nizami ideyalarının daşıyıcısı kimi çıxış edir. İskəndər dünyanı gəzən hökmdardır. Lakin şair onun beş hərbi səfərinin adını xüsusi qeyd edir və onları hökmdarın adındakı hərfli ifadə edərək yazır:

... Sərvdən ucaldı bir qiyabi səs:
«Daha fəthlikdən əl çək, bəsdir, bəs!
Bəsdir, bu dünyanı gəzməkdən əl çək,
Daha ilk mənzilə dönənsən gərək!
İskəndər sözünü yazanda katib
Yalnız beşcə hərfli ifadə edib.
Beş hərfə müvafiq etdin beş səfər,
Suları, dağları keçdiyin yetər!...»

Nizami özünəməxsus poetik üslubdan istifadə edərək göstərir ki, İskəndər adının yazılışında olan hərfli sayı qədər səfər etmişdir. «İskəndər» sözü ərəb əlifbası ilə beş hərfli – «s», «k», «d», «n», «r» (ərəb yazısında sait səslər ifadə olunmur). İskəndərin beş səfəri dedikdə: Misir, İran, Hindistan, Çin, Rus səfərləri nəzərdə tutulur. Bu ölkələrin adını şagirdlərin hafizəsində möhkəmləndirmək məqsədi ilə aşağıdakı sxem kompüterin ekranına gətirilir:

İskəndərin
beş səfəri

Misir

İran

Hindistan

Çin

Rus ölkəsi

O, bu səfərlərində də dağdıcılıqla məşğul olmur, əksinə, hər yerdə əsası bərpa edir. Fəth etdiyi ölkələrdə onu hörmətlə qarşılayırlar. «İskəndərnamə»nin ikinci hissəsi «İqbalnamə» adlanır. Buna «Xirədnamə» də deyilir (Ağıl kitabı). İskəndər bu hissədə alimlər arasında təsvir olunur. Cəmiyyətin idarə olunmasında, insan münasibətlərində alimlərlə məsləhətləşir. İskəndər alimi, onun elmını yüksək qiymətləndirir, öz sözləri ilə deyilsə, alimi bütün rütbələrdən uca tutur. «İqbalnamə»nin «Kitabın yazılması» hissəsində oxuyuruq:

... O böyük, ağıllı, ayıq hökmdar
Öz sağlın taxtında tutarkən qərar,
Əmr etdi, verildi belə bir fərman:
«Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə! – Başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri –
Hamıdan ucadır alimin yeri!»
Belə qərar verdi: yanında ancaq
Hər kəs öz elmiylə bir yer tutacaq.
Hamı elmə, fənnə elədi rəğbət,
Çünki elmə təşviq edirdi dövlət.
Elmə qiymət qoydu böyük hökmdarın,
Elm ilə ucaldı dünyada Yunan.
Onun tacı taxtı indi yoxsa da,
Elm ilə məşhurdur bütün dünyada...

Göründüyü kimi, İskəndər bir hökmdar kimi cəmiyyətin elmlə idarə olunmasının tərəfdarıdır. Bunun nəticəsidir ki, alimin mövqeyini yüksək qiymətləndirir. Əsərdə adı çəkilən alimlər də İskəndərə ayrı-ayrı sahələr üzrə yararlı məsləhətlər verirlər. İskəndər ölüm ayağında alimləri çağırırdı, ölümə çarə axtarmağı tapşırırdı, lakin bu çarəni tapa bilmirdilər. Alimlərdən bəzilərinin İskəndərə məsləhətini nəzərdən keçirmək olar. Məsələn, Ərəstunun «Nəsihətnamə»sində deyilir:

Allahın mədhini edib ifadə,
Ərəstu yazmışdı rəhbərnamədə:
«Ey şah, elmə, fənnə sən daim yar ol,
Nadandan, cahildən daim kənar ol!
Bağlı bir qapıya açar axtarsan,
Ancaq alimlərdə axtar, taparsan.
Əgər sahib olsan dövlətə, varə,
Şükür elə bununçün pərvərdigara...»

Alimlərin hər biri həyatın bu və ya digər sahəsi üzrə hökmdara məsləhət verir. Hökmdar da onların dediklərinə diqqətlə qulaq asır və öz fəaliyyətində həmin məsləhətlərə əməl edir. Bu baxımdan Sokratın «Nəsihətnamə»sində verilən fikirlər maraqlıdır:

... İnsan sağlam olar az-az yeməkdən,
Uzun ömrə elməz əsla çoxyeyən.
Həddindən ziyadə yəsə bir insan,
Gəyirər, pis qoxu gələr ağzından.
Aslantək sən də az yeməyə alış,
Çünki qorxaq olar çoxyeyən camış.
Dartıb sürüyərlər tənbel eşşəyi,
Çünki ölçüsüdür yeyib içməyi...
Yağlıdan, yavandan elə ye ki, sən
Onu asanlıqla həzmə verəsan.
Saxla əndazəni qədərlə, sayla,
Bir az ye, bir az yığ, bir az da payla!
Bu cür yeyib, yağıb paylasan əgər,
Sənə bu dünyada xoşbəxt deyərler.
Yeməkdə əsasdır cana nuş olmaq,
Onun dadına yox, faydasına bax!...
Bu nə tənbellikdir? Giriş bir işə,
Bekarlıq insanı sıxar həmişə!...

Gətirilən misralarda Sokrat sanki həkim məsləhəti verir, oxucuya yemək mədəniyyəti öyrədir. Misralardan aydın olur ki, hökmdar (eləcə də bütün insanlar) bütün vaxtını eys-ışrətdə keçirməməli, boş-bekar dayanmamalı, fəaliyyətdə olmalı, faydalı bir iş görməlidir. «İskəndərnamə»də diqqəti çəkən və bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də qadın idrakına inamdır. Nizami «Xəmsə»yə daxil olan digər əsərlərində də yaratdığı hökmdar obrazına ideal kimi baxmamış, onun səhvlərini özünə dərk etdirmiş və görüşündə müəyyən düzəlişlər aparmışdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu cəhət Nüşabə ilə qarşılaşmasında, Çin xaqanının İskəndərə hədiyyələri arasında kənzə münasibətdə bunu aydın görmək olur. Həmin hissədən aydın olur ki, xaqan İskəndərə bağışladığı hədiyyələr arasında üç şeyi – quş, at və kənzə xüsusi təqdim edir. Düzdür, İskəndər ona bağışlanan hədiyyələri məmnuniyyətlə qəbul edir, lakin qadında qəhrəmanlığa əhəmiyyətsiz bir şey kimi baxır, şair isə İskəndərin səhvini özünə dərk etdirir. Belə ki, özünü təhqir olunmuş hesab edən kənzə (türk qızı) sırası əskər kimi orduya qarışır, ruslarla müharibədə İskəndər üçün naməlum olan bu əskər (kənzə) düşmənlə vuruşmada böyük qəhrəmanlıq göstərir. Həmin əskər özünü İskəndərə nişan verdikdə, Çin xaqanının hədiyyə etdiyi kənzə olduğunu bildirdikdə İskəndər ona laqəyd qaldığına görə təəssüf hissi keçirir və ona qarşı böyük səmimiyyət göstərir. Qadın idrakına inam Nizaminin digər əsərlərində də aydın ifadə olunur. Nümunə kimi, «Yeddi gözəl» əsərində Bəhrəm şahla kənzə Fitnə arasında olan əhvalatı xatırlamaq yerinə düşər.

«İskəndərnamə» əsərində diqqəti çəkən və bu gün də əhəmiyyətli olan məsələlərdən biri türkçülük və ona münasibətdir. M.Ə.Rəsulzadə Nizami yaradıcılığının bu cəhətini ümumiləşdirərək yazır: «gözəl və böyük – türk, gözəllik və böyüklük – türklük, gözəl və böyük söz – türkcə, gözəllik və böyüklük diyarı – Türkünəstandı» (bax: M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan şairi Nizami, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, səh. 31.)

Ümumtəhsil məktəblərində Nizami yaradıcılığının (eləcə də, bütövlükdə ədəbiyyatın) öyrədilməsi prosesində türkçülüyn mahiyyətinin açılması, şagirdlərin diqqətinin bu cəhətə yönəldilməsi müəllimin nəzərindən kənar qala bilməz. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra azərbaycançılığın bizim üçün mənəvi keyfiyyət olduğunu ümummilli liderimiz H.Əliyev ilk dəfə olaraq qeyd etmiş, onun

mahiyyətinin açılmasını və təbliğ olunmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Fikrimizə, azərbaycançılıq öz tarixi kökü etibarilə türkçülükə bağlıdır, onun tərkib hissəsidir. Ümummilli liderimiz azərbaycançılığın təbliğini əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoymaqla, böyüməkdə olan nəslin milli ruhda tərbiyasını tələb edir.

Bu problem, ümumiyyətlə, Nizami yaradıcılığında qızıl xətt təşkil edir. Hələ «Xəmsə»yə daxil olan birinci poemada – «Sırrlar xəzinəsi»ndə «Qarı və Sultan Səncər» hekayəsində qarının dediyi «Əgər sənə ədalət yoxdursa, sən türk deyilsən, bir hindusan» sözlərini xatırlamaq yerinə düşər. Nizaminin türkçülük haqqında olan bu fikri digər əsərlərində də bu və ya digər şəkildə ifadə olunur, şairin digər ideyaları kimi, bu ideya da «İskəndərnamə»də daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bununla əlaqədar əsərdə müxtəlif epizodlar verilir. Həmin fikri şair əsərin qəhrəmanını hökmdar İskəndərin dili ilə oxucuya çatdırır. İskəndər ruslarla döyüşündə qələbəyə inamı onun türklərə arxalanmasıdır. Nümunə kimi, əsərdən aşağıdakı parçaya diqqət etmək olar:

... Ruslarla döyüşdən indi qorxmaram,
Onlar bir sel isə, mən də bir dağam.
Xəzər dağından Çin suyuna qədər
Türklərlə doludur bütün bu yerlər.
Bilirəm Rumları sevməyir bir türk,
Rumlara kinləri rusdan da böyük.
Türklərin oxuyla yənə bu zaman
Qabar əskik olmaz rus ayağından....
Hər iki tərəfdə səf çəkdi əskər,
Lacivərd göy kimi ucalmış yerlər.
Rusların təblindən doğru həyəcan,
Xəstə bir hindlilək qopardı fəğan.
Göyləri sarsıdan təbil və boru
Yerlərin qarınına salırdı buru.
Zorba türk borusu etdikcə şiddət
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət.
Coşduqca yer yaran at kişnəməsi
Balğa çatırdı yerin naləsi.

Misralardan aydın olur ki, İskəndərin dili ilə söylənən bu sözlərdə türkə böyük inam, onun psixologiyası, döyüşkənliyi açıq ifadə olunur. «İskəndərnamə»də diqqəti çəkən amillərdən biri də Nizaminin xalq adət-ənənəsinə, əsrlər boyu sınaqdan çıxmış xalq təcrübəsinə inamı və onun təbliğidir. Məsələn, xalq təcrübəsində sınaqdan keçmiş üzərliyin adı tez-tez çəkilir. Ərəstunun dilindən verilən misralara nəzər salaq:

... Səlamət yaşamaq istəsən əgər,
Oda üzərlik at hər gün, hər səhər.
Pis gözə inanma, ondan göz kənar,
Heç öz gözünə də etmə etibar.
Demiş müdrik qoca belə bir məsəl:
«Gərək yaman gözdən qorunsun gözəl!»...

Əlbəttə, «İskəndərnamə»də şairin qaldırdığı problemləri bu deyilənlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz, hətta bunları şagirdlərə bütövlükdə çatdırmaq da zərurəti deyil. Şair həyat və ölüm haqqında fəlsəfi fikirlərini İskəndərin vəsiyyətinə ifadə edir. Bunu şagirdlərə çatdırmağa ehtiyac yoxdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, interaktivin «Layihələr metodu»na əsaslanaraq, verilən nümunədə təşkil etmək məqsədə müvafiqdir. Əsərin bu sistemlə işlənməsi olduqca faydalı hesab edilir. Hətta seçilən parçalar şagirdlərdə böyük maraq doğurur, onlarda əsəri bütövlükdə oxumaq marağı yaranır. «İskəndərnamə» əsərində hadisələrin geniş epik təsviri ilə yanaşı, bir lirizm də aydın hiss olunur. Tədqiqatə əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, «İskəndərnamə» əsəri üzrə verilən iş nümunəsi əsasında elektron tədris vasitəti hazırlamaq daha faydalı olar.

NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
Bakı şəhərindəki 162 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Bu gün yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə çağırış güclüdür. Buna təbii baxmaq lazımdır; yalnız ənənəvi metodlarla, köhnə qayda ilə məhdudlaşmaq artıq mümkün deyildir. Yenini tətbiq etmək isə bir sıra mühüm şərtlərin mövcudluğunu tələb edir. Bunlardan birincisi orta məktəb müəlliminə faydalı metodik köməyin göstərilməsidir. Təəssüf ki, məsələn, **fəal/interaktiv təlimlə** bağlı çap olunan materialların əksəriyyəti müəllimlərə metodik kömək baxımından qüsurludur, yarırsızdır¹. Bir neçə cədvəl, sxem çəkib bunu yeni metodların ədəbiyyat dərslərində tətbiqi kimi qələmə verənlər, görəsən, nə düşünürlər? Yaxud konkret mövzunu lazımsız əlavə materiallarla yükləyib yeni metodların tətbiqi kimi çap etdirənlər öz imzalarını niyə hörmətdən salırlar?!

Bəli, bu günün tələbi yenilikdir. **Bu yenilik ənənədə uğurlu nə varsa, onu özündə əks etdirməklə məktəbə gəlməlidir.** Yeniliyin, konkret desək, yeni təlim texnologiyalarının faydası isə eksperimentlə yoxlanmalı, sınaqdan keçirildikdən sonra ümumun istifadəsinə verilməlidir. Müəllimlərimizə təklif olunan yeni təlim texnologiyalarının həm güclü, həm də zəif cəhətləri var. Bunu ilk görməli olanlar didaktiklər və metodistlərdir. Məhz onlar yenilikləri eksperiment əsasında, təcrübədə diqqətlə yoxlamaqla gəldikləri obyektiv elmi qənaətləri orta məktəb müəllimlərinə çatdırılmalıdırlar. Bu, yenilikdir, – deyə əcaib tərcümə materiallarındakı baş-ayaq tövsiyələri ağızdolusu tərifləyə-tərifləyə müəllimlərə təklif etmək (oxu: sınımaq) dayazlıqdan başqa bir şey deyildir, zərərli və azömrüldür.

Bakı şəhərindəki 162 sayılı məktəbdə xeyli müddət davam edən eksperiment, sınaq dərsləri mühüm nəticələr çıxarmağımıza imkan verdi. Məlum oldu ki, fəal/interaktiv “metodların” (onları qeyd-şərtlə metod kimi qəbul etdiyim üçün dırnağa alıram) tətbiqi prosesində ənənəvi metodlardan istifadəyə də ciddi ehtiyac yaranır. Onların qoşa, paralel tətbiqi çox vaxt qaçılmaz olur.

Eksperimentin gedişində belə bir nəticəyə də gəldik ki, hazırda tətbiq olunan ədəbiyyat proqramları çoxlu materialla yükləndiyindən yeni texnologiyaların tətbiqi prosesində ciddi çətinliklər yaranır. Diqqət edin, material (oxu: əsər) çox, onların tədrisinə ayrılan vaxt məhdud... Bir az da dəqiq desək, ənənəvi əsas götürməklə hazırlanan (o vaxt belə də olmalı idi)

¹ Z.Veysovanın “Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait” (Bakı, 2007) adlı kitabı problemin mahiyyətini dolğun və sistemli aydınlaşdıraraq qiymətli tədqiqatdır. Lakin həmin kitabı birinci növbədə metodistlər hətərəllə öyrənməli və onun əsasında müəllimlər üçün eksperimentdə yoxlanmış metodik tövsiyələr hazırlamalıdırlar.

indiki proqram çoxlu həcmdə bilik verilməsi vəzifəsini ön plana çəkir. Və bu, yeni tələbin – öyrənməyi öyrətməyin – reallaşdırılması üçün əlverişli deyildir. Şagirdləri axtarışlara, tədqiqata istiqamətləndirən yeni texnologiyalar təlim materialının yığcam və məhdud həcmdə olmasını diqqət mərkəzində saxlayır. (Bunun ciddi və məntiqi əsası var).

Ekspiriment daha bir neçə qənaətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu, ayrı və geniş söhbətin mövzusu. Bu yazıda məqsədimiz bir dərslin səciyyəvi məqamlarını təsvir etməklə apardığımız eksperimentin nəticələri barədə oxucularda müəyyən təsəvvür yaratmaqdır. Mətləbə keçməzdən əvvəl mövzu ilə əlaqəli bir mühüm məsələni xatırlatmağı vacib sayıram. Pedaqoji ədəbiyyatımızda son illər termin bolluğu yaranmışdır. Və çoxunun da işlədilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu mənada ki, onların bir qismi klassik didaktikada (və metodikada) başqa adla işlənilib, onlara dilimiz öyrəşib, qulağımız da alışıb. Fikrimizcə, “priyom”u “texnika”, “problem situasiya”-nı, (yaxud “problemlə vəziyyət”) “motivasiya” şəklində işlətməyə lüzum yoxdur. İndiyə kimi adət etdiyimiz “dərslin təchizatı” yerinə “resurslar” işlədilməsinə nə ad vermək olar? “Təchizat”ı bəyənmişlərsə, didaktikada kəlməbaşı xatırladılan sözü – “vasitələr”i işlətsinlər. Üstümüzdə sel kimi axıb gələn terminləri ucdantutma işlətməyimiz fayda gətirməz. Hər bir didakt, metodist bu barədə ciddi düşünməlidir. Yazılarımızın birində “motivasiya”-nı “sövqetmə” şəklində işlətməyi təklif etmişik. Eləcə də fəal/interaktiv dərslin mərhələlərinin adlandırılmasına fərqli yanaşmağı məqsədəuyğun sayırıq. Yəni “məlumat mübadiləsi” yox, “qazanılmış biliklərin mübadiləsi”, “məlumatın müzakirəsi və təşkili” yox, “qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması” şəklində işlədilməsinin daha dəqiq olduğunu düşünürük.

Oxucuların işini asanlaşdırmaq üçün dərslin təsvirini (məzmunun mənimsənilməsi, sorğusu və qiymətləndirmə əvvəlki iki dərslə saatında həyata keçirildiyindən üçüncü dərslə saatı bütövlükdə təhlilə ayrılımış, hər bir qrupun işi meyar cədvəli əsasında qiymətləndirilmişdir) icmal formasında təqdim edirik.

Mövzu: C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinin təhlili.

Məqsəd:

- hekayənin ideyasını və bədii xüsusiyyətlərini açıqlamaq;
- şagirdlərin vətənpərvərlik və milli azadlıqla bağlı düşüncələrini, hisslərini dərinləşdirmək və zənginləşdirmək;
- əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığını inkişaf etdirmək;
- həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq (məlumat əldə etmək) bacarığını formalaşdırmaq;
- yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək.

İş forması: qruplarla iş, bütün siniflə iş.

Metod və priyomlar: müəllimin izahı, müsahibə, “Rollu oyun”, “Venn diagramı”, aqli hücum, diskussiya, tədqiqat.

Vasitələr: iş vərəqləri, “Qurbanəli bəy” hekayəsinə çəkilmiş şəkillər, əsərlə bağlı çap materialları.

Sövqetmə.

Sinfə müraciət edirəm:

Keçən dərstdə hekayənin məzmunu ilə ətraflı tanış oldunuz. İndi belə bir suala cavab verməkdə çətinlik çəkməməlisiniz: Bu əsəri yazmaqda müəllifin niyyəti nə olmuşdur?

Maraqlıdır ki, şagirdlərin əksəriyyəti suala cavab vermək arzusunda olduqlarını bildirir. Cavablar fərqli məzmununda və səviyyədə olur. Onların böyük qismi aşağıdakı fikrin üzərində köklənir: “Yazıçı sadə, yoxsul insanlarla kobud rəftar edən, vəzifəliyə qarşısında alçalan Qurbanəli bəy kimi ixtiyar sahiblərini ifşa etmişdir”.

Bu fikrə etiraz edən şagirdlər də tapılır; onların fikrincə, yazıçının əsas niyyəti müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan kəndlisinin acınacaqlı, hüquqsuz vəziyyətini əks etdirmək olmuşdur.

Sayca az olsa da, bəzi şagirdlər hekayədə bütövlükdə ictimai quruluşun tənqid edildiyini qeyd edirlər.

Bu yığcam müzakirə prosesində şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst söyləmələrinə imkan yaradır.

Sonra şagirdlərin diqqətini tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə yönəldirəm. Onların fəal iştirakı ilə aşağıdakı tədqiqat sualının (lövhədə yazılır) formalaşmasına nail oluram.

Tədqiqat sualı:

“Əsərin əsas ideyası bir qisim ixtiyar sahiblərinin – mülkədarların simalarını itirərək güllüş hədəfinə çevrilmələrinin ictimai səbəblərini açmaqdır” fikrini doğru saymaq olarmı?”

Şagirdlər sualla bağlı mövqelərini açıqlayır, fərqli fərziyyələr söyləyirlər. Bu fərziyyələri lövhədə yazdırıram. Onlardan səciyyəvi olanlar bunlardır: “Bu fikri doğru saymaq olmaz, çünki yazıçı əsərdə Azərbaycan kəndlisinin ağır, hüquqsuz vəziyyətini əks etdirib”; “Yazıçının əsas niyyəti çar hakimlərini ifşa etmək olub, Qurbanəli bəy bəhanədir”; “Əsərin əsas ideyası avamlığı tənqid etmək və Qurbanəli bəylərin zülmünə dözənləri ayıltmaqdır”; “Əsərin əsas ideyası bəzi ixtiyar sahiblərinin – bəylərin simalarını itirmələrinin səbəblərini və o zamankı Azərbaycan kəndinin ağır vəziyyətini açıb göstərməkdir”.

Sinfə müraciət edirəm:

Bu fərziyyələrin hansının doğru olduğunu müəyyənləşdirmək üçün araşdırma aparmağınız vacibdir.

Tədqiqatın aparılması.

Məlumdur ki, şagirdləri kiçik qruplara bölməyin müxtəlif yolları var. Mən bu dərstdə “Say” adlanan yoldan, qaydadan istifadə edirəm. Yəni şagirdlər “1”-dən “6”-ya qədər sayırlar, eyni rəqəmləri səsləndirən şagirdlər (bütün “birlər”; bütün “ikilər” və s.) ayrı-ayrı qruplarda birləşirlər. İş vərəqlərindəki (iş vərəqlərinin forması, eləcə də hər qrupun hazırladığı cavabın az qismi ümumiləşdirilərək məqalənin sonunda verilib) tapşırıqların icrası məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına imkan yaradan metod və priyomlardan istifadəni nəzərdə tutur.

Qrup üzvlərinin hər birinin vəzifəsini izah edirəm. Bu, mənim işimin ən məsuliyyətli, gərgin məqamlarındandır. Məsələ burasındadır ki, hər qrup üçün müəyyənlaşdırilən tapşırıq xırdalanmalı və şagirdlərin arasında bölünməlidir. Bu xırdalanma tapşırığın ümumi tələbini əks etdirməli, ondan kənara çıxmamalı, qarşılıqlı əlaqədə olmalı, bir-birini tamamlamalıdır. Vəzifə bölgüsü apararkən (xüsusən ilk dövrlərdə) şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, maraq və səviyyələrini nəzərə almamaq işin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət təsir göstərir. Bu, hələ işin bir tərəfidir; hər qrupun üzvlərini vəzifələri ilə ayrı-ayrılıqda tanış etdikdə digər qruplarda boş dayanma təhlükəsi yaranır. Bunu ortadan qaldırmaq üçün hər qrupa icra edəcəkləri tapşırıqla tanış olmağı həvalə edirəm. (Şagirdlər yeni qayda ilə işləməyə alışandan sonra hər qrupun üzvləri tapşırıqla bağlı müstəqil vəzifə bölgüsü aparır. Məna isə müəyyən düzəlişlər, dəqiqləşdirmələr aparmaq qalır).

İşin icrası (tədqiqatın aparılması) üçün ayrılan vaxtı elan edirəm. Qruplar üçün (sınıfdəki şagirdlərin sayı nəzərə alınaraq 4 qrup müəyyənləşdirilmişdir) hazırlanan tapşırıqlar və hər qrupun icra edəcəyi işlər aşağıdakı məzmununda olmuşdur:

Birinci qrup üçün:

1. 1) Qurbanəli bəyin təhlili.
 - a) Qurbanəli bəyin xarakterindəki başlıca cəhətlər.
 - b) Bəyin davranışı.
 - c) Bəyin adamlarla rəftarı.
 - ç) Yazıcının bu obraza münasibəti.
 - d) Sizin bu obraza münasibətiniz.
1. 2) Qurbanəli bəyin nitqi-danışığı üçün səciyyəvi olan cəhətlər.
 - a) Bəyin qonaqlıqda – məclisdə danışığı-nitqi üçün səciyyəvi olan cəhətlər.
 - b) Bəyin sadə adamlarla – nökr və qulluqçularla danışığı. (Nəticələr “Venn diaqram”ında əks olunur).

İkinci qrup üçün:

1. Əsərdə iştirak edənlər Qurbanəli bəyə necə münasibət bəsləyirlər.
 - a) Hakim dairənin nümayəndələri. (“Rollu oyun” tətbiq edilir).
 - b) Ailəsi, nökr və qulluqçular. (“Rollu oyun” tətbiq edilir).
2. Qurbanəli bəyin həyatının, fəaliyyətinin sonrakı dövrlərini necə təsəvvür edirsiniz?
 - a) Kiçik həcmli hekayələr yazırlar.
 - b) Qurbanəli bəyin həyatının sonrakı dövrləri ilə bağlı təsəvvürlərini əks etdirən məktub (“Dostuma məktub”) yazırlar.

Üçüncü qrup üçün:

1. Qonaqlığa hazırlıq işlərini, kəndlilərin yallı getdikləri səhnəni, yemək süfrələrini ətraflı təsvir etməkdə yazıcının niyyəti nədir?
 - a) Hekayə ilə bağlı çap materiallarını nəzərdən keçirir, tədqiqat aparırlar.

- b) “Rollu oyun” tətbiq etməklə yallı gedən kəndlilərin və ağaların təzadlı mövqelərini anlayırlar.
- c) Hasardan boylanacaq ac-yalavac kəndlilərin, pristavın həyatindəki yemək qazanlarının, süfrələrin şəkillərini çəkirlər.

Dördüncü qrup üçün:

1. Hekayənin dilində, müxtəlif epizodlarda yazıcı sənətkarlığı özünü necə göstərir?

1) Əsərin və obrazların dilində.

- a) Əsərin dili üzərində müşahidələr aparır, səciyyəvi nümunələr seçirlər.
- b) Hekayə ilə bağlı çap materiallarını araşdırır, sitatlar seçirlər.
- c) Obrazların dilini-nitqini müqayisə edir, “Venn diaqramı” əsasında əyaniləşdirirlər.

2) Ayrı-ayrı epizodların təsvirində.

- a) Epizodların üzərində müşahidə apararaq səciyyəvi sözləri, təkrar olunan ifadələri müəyyənləşdirir, səbəbini izah edirlər.
- b) Oxucunu intizarda saxlamaq üçün yazıcının istifadə etdiyi bədii vasitələri müəyyənləşdirir və qiymət verirlər.
- c) Ayrı-ayrı epizodların (qonaqlığa hazırlıq, naçalnikin gəlişinin intizarında, kəndlilərin yallı getməsi, Qurbanəli bəyin yallı dəstəsinin başında atılıb-düşməsi) fərqli təsvirini hazırlayır və hekayədəki təsvirlərlə müqayisə edirlər.

Şagirdlər müstəqil işləyirlər. Hər qrupun işi ilə maraqlanırlar, şagirdlərdən hər birinin fəaliyyətinə, işə münasibətinə diqqət yetirirəm. Ehtiyac yaranan məqamlarda onlara istiqamətləndirici suallarla kömək edirəm.

Şagirdlər dərslikdəki “Əsərin təhlilinə hazırlaşın” mətninə, eləcə də müxtəlif mənbələrə (F.Hüseynov. Adı əhvalatlarda böyük həqiqətlər. B., 1977; M.Məmmədov. C.Məmmədquluzadənin bədii nəsr. B., 1963) müraciət edərək onlardakı fikirlərlə tanış olurlar, sitatlar seçirlər.

Hər qrup öz tapşırığını icra edib başa çatdırdıqdan (tədqiqatını tamamladıqdan) sonra dərslərin növbəti mərhələsinə keçilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Hər qrup tapşırığın icrası prosesində əldə etdiyi nəticəni təqdim edir. Lakin bu, hesabat səciyyəvi olmur; qruplar bir-birlərinə suallar verir və cavab alırlar. Beləliklə, bütün qruplar bir-birlərinin işinin məzmununu barədə aydın təsəvvür qazanır.

Maraqlıdır ki, çox vaxt eyni bir qrupun daxilində də fikir haçalanır, mövqə ayrılığı müşahidə edilir. Bu, dərslərin daha maraqlı, canlı keçməsinə, davamlı diskussiyaların yaranmasına səbəb olur.

Dərsin bu mərhələsi ilə bağlı təcrübədə başqa bir cəhət də özünü göstərir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda dərsin həmin mərhələsində yalnız məlumat mübadiləsinin aparıldığı vurğulanır. Müzakirənin dərsin sonrakı mərhələsində həyata keçirildiyi göstərilir. Lakin təcrübə göstərir ki, dərsin elə bu mərhələsində ("məlumat mübadiləsi" mərhələsində) mübahisələrin, müzakirənin bünövrəsi qoyulur. Bu, qaçılmaz olur. Və nəticədə dərsin sonrakı mərhələsi ilə ("məlumatın müzakirəsi və təşkili") qovuşma baş verir.

Ekspərimental sinifdə müşahidə etdiyim daha bir maraqlı faktı oxucuların nəzərinə çatdırıram. Birinci qrupun (komandanın təhlili" olmuşdur) nəticələri tədqiqatın (tapşırıq "Qurbanəli bəy obrazının təhlili" olmuşdur) nəticələri barədə məlumat verərkən digər qrupun şagirdi yazığının Qurbanəli bəyi ifşa etmək üçün hansı vasitələrdən istifadə etdiyini aydınlaşdırmağı xahiş etdi. Cavab sual verəni qane etmədi. özünün verdiyi izahat da etirazla qarşılandı, mübahisə zəminində müzakirə uzandı. Məsələnin bu şəkli alması, demək olar, bütün dərslərdə müşahidə olunur. Lakin bu, növbəti mərhələnin özünəməxsusluğunu inkar etmir. aradan qaldırılır.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Bundan əvvəlki mərhələdə məlum olur ki, cavablarda kəm-kəsirlər var. Qazanılmış biliklərin (məlumatın) müzakirəsinə, mülahizələrin, fikirlərin, belə demək olarsa, yerbəyer edilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Müzakirə prosesində cavablar müqayisə edilir, hansı qrupun daha səmərəli işlədiyi qısa diskussiya ilə müəyyənləşdirilir.

Müzakirə üçün aşağıdakı istiqamətləndirici suallardan istifadə edirik:

- Qurbanəli bəyin mülkədar olduğu kəndin "Qapazlı" adlanmasının səbəbini necə izah edərsiniz?

- Qurbanəli bəyin rus məmurlarına və onların xanımlarına dönə-dönə dediyi "mən istəyirəm sizə nökrçilik eləyim", "sənə mən nökrəm", "nə qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə" sözlərini təsadüfimi hesab edərsiniz? Bu sözlər bəyin xasiyyəti və həyatdakı mövqeyi barədə hansı təsviri yaradır?

- Sözçülüyü, uzun-uzadı təsvirləri sevməyən Mirzə Cəlilin pristavın otazındakı yemək stolunu, həyatdakı - çəmənlidəki süfrəni yerli-yataqlı, lap xirdəliklərə qədər təsvir etməkdə məqsədi nədir?

- Əsərdəki ürəkparçalayan səhnəni ("Bir tərəfdə qlavalar tatarı əllərində kəndliləri döyə-döyə bir yerə yığdırdılar ki, əl-ələ verib yallı getsinlər

Ağalar və xanımlar akoskalarada görünən kimi... kəndlilər "ura" deyib papaqlarını atdılar göyə və yapışdılar yallı getməyə") yadınıza salın. Bu təsvirdə yazığının niyyəti nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

- Qurbanəli bəy obrazının yaradılmasında və müxtəlif epizodlarda yazıçı sənətkarlığı necə təzahür edir?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Müzakirə başa çatdıqdan sonra qrup işlərinin nəticələri ümumiləşdirilir. Müəllim özünün yekun sözündə şagirdləri son nəticələrə istiqamətləndirir:

- C.Məmmədquluzadə "Qurbanəli bəy" hekayəsində bir çox mətləblərə toxunmuşdur: müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan kəndlisinin acınacaqlı vəziyyəti, yadelli ağaların - rusların bu ölkədə heç bir ölçüyə

sığmayan özbaşınalığı, müəyyən ixtiyar sahibi olan yerli ağaların gəlmə ağaların nökrçinə və təlxəyinə çevrilməsi...

Müəllimin təklifi ilə şagirdlər hekayənin dərin qatlarında çox mühüm mətləbin gizləndiyini açıqlayır və nəticə çıxarırlar: C.Məmmədquluzadə müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycanın səbatsız ixtiyar sahiblərinin yadelli ağaların - rus məmurlarının köləsinə çevrildiyini, əslində buna məcbur olduqlarını məharətlə açıb göstərmişdir.

Kəndlilərin "sahibi" olan Qurbanəli bəylərin çar məmurlarına yaltaqlanaraq onlara "həmişə nökr olmağa hazır" olduqlarını elan etmələri xalqın daha acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə az təsir etməmişdir.

Yazıçı obrazların, əhvalatların, hadisələrin canlı, təsirli olması üçün bədii vasitələrdən ustalıqla istifadə etmişdir.

Yaradıcı təbiiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. "Qurbanəli bəyin gülüş obyektinə çevrilməsinin səbəbini nədə götürürəm" mövzusunda esse yazmaq.

2. Hekayənin əsasında çəkilmiş şəkillər onun məzmununu dolğun əks etdirirmi? sualına əsaslandırılmış cavab hazırlamaq.

Şagirdlər öz istəklərindən asılı olaraq bu tapşırıqlardan yalnız birini seçir və işləyirlər.

Qrupların hazırladıqları cavabların bir qismini ümumiləşdirərək oxucuların nəzərinə çatdırıram:

I qrup	
Qurbanəli bəy obrazını səciyyələndirin	Qurbanəli bəyin nitqi-danışığı üçün səciyyəvi olan cəhətləri müəyyənləşdirin
C.Məmmədquluzadənin əsərlərində mənfi tiplər az deyil. Amma onlar bir-birlərinə oxşamırlar. Qurbanəli bəy də xasiyyətinə, davranışına görə yazığının digər qəhrəmanlarından çox fərqlənir...	...Qurbanəli bəy çoxdanışan-dır...
...Qurbanəli bəy mülkədarıdır. Torpağı, kəndi, "iri imarəti", var-dövləti olan bu bəy məşhurdur. Yazığının onun haqqındakı ilk sözü belədir: "Bu da "Qapazlı" kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi".	Qurbanəli bəyin məclisdə-ki nitqi-danışığı, nökr və qulluqçularla, kəndlilərlə danışığından çox fərqlənir. Bəyin məclisdəki danışığının əsasını aşağıdakı sözlər təşkil edir: "mən istəyirəm sizə nökrçilik eləyim", "sənə mən nökrəm", "nə qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə", "qurban olsun sənə mənim canım", "mən nəyəm ki, bu qədər xanım mənim
Əsəri oxuduqca onun məşhur olmasının səbəblərini anlayırıq. O, təlxəkdir; yadelli ağaların qarşısında! O, yaltaqdır; çar məmurlarının və onların xanımlarının məclisində! Qurbanəli bəy zalımdır; nökr-qulluqçulara, sadə adamlara münasibətdə! Qurbanəli bəy kobud və sərtidir; ona xidmət edənlərə münasibətdə!	
Bu mülkədar yadelli ağalarını onlara nökr, qul, kölə olduğunu inandırmaq üçün dərindən-qabıqdan çıxır, kəndlilərə ağa, hakim	

olduğunu isbat etmək üçün xəncərlə danışır...
...Pristavin evindəki məclisdə Qurbanəli ləyaqətsizliyini nümayiş etdirir. Bəs onun belə miskin vəziyyətə düşməsinə səbəb nədir?
Bu suala doğru cavab vermək üçün aşağıdakı suallara cavab tapılmalıdır: Qurbanəli bəy kimə yaltaqlanır və niyə yaltaqlanır? Bəy kimlərin qarşısında tələklilik edir və niyə edir?

Qurbanəli bəy elə ilk sözlərindən bizi təəccübləndirir: o, pristavin tulasını tərifləyir, həm də sözlərini rusca deyir: - Malades sobak. Sonra isə pristavin arvadı ilə qeyri-adi şəkildə görüşür; "urra" qışqırır və ona deyir: - Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm, ay xanım.
Bu sözləri bəy ayıq vaxtında, hələ sərxoş olmamış deyir.

Qurbanəli bəy kimə nökr olmağın lazım gəldiyini yaxşı bilir. O, hələ sərxoş olmamışdan əvvəl naçalnikə deyir: - Ay naçalnik, əgər sənənin mahalında bir belə yüyürən at tapılsa, mən biğlanımı qırxdırmasam qurumsağam.

Bəy "sənənin mahalında" deyir, "bizim mahalda" yox.

Qurbanəli bəy nə dediyini yaxşı bilir və hətta "çaxırın buxan" "bəyin başına qalxandan" və o, "bək keflənəndən" sonra da kimdən asılı olduğunu, kölə vəziyyətini unutmur. Xanımın, pristavin, naçalnikin "əfsərin" sağlığına içəndə də nökr olduğunu xatırlayır və xatırladır: "nə qədər ki, Mixail Pavloviç bizim mahalda deyildi, bizim kəndlilər də bədbəxt idilər, mən də bədbəxt idim"; "Naçalnik ağa, sən bizim başımızın sahibisən. Nə qədər ki, bizim mahalda camaat var, onlar hamısı sənənin yolunda başlarından keçərlər. Mən özüm də sənənin yolunda oda girirəm. Qurban sənə mənim canım! Nə qədər ki, sağam, nökrəm sənə".

Bela bir şəraitdə yaşamağa məcbur olan Qurbanəli bəy simasını, ləyaqətini itirməli olmuşdur...

sağlığıma içsin?", "mən istəyirəm ki, sizə qulluq eləyim".

Bəy nökr və kəndlilərlə bu dildə danışır: "Heyvan oğlu, heyvan, atı kənarda dolandır", "Axmaq oğlu, axmaq, sən niyə yallı getmirsən?"; "Yapış heyvan balası, heyvan! Yoxsa, vallah, döyə-döyə səni öldürərəm!"; "Bu xəncəri soxaram sənənin qarnına..."

...Qonaqların hər birinin sağlığına içən Qurbanəli bəy həm də nitq söyləyir. Onun nitqinin-danışığının məzmunu xasiyyətindəki bütün cəhətləri üzə çıxarır. O, pristavin sağlığına içəndə deyir: "...nədəndirsə keçən pristavları mən o qədər istəməzdim ki, Mixail Pavloviçi istəyirəm...". Onun naçalnik barədə dedikləri də buna bənzəyir:

"Allah da buna şahiddir ki, nə qədər bizim vilayətdə naçalniklər gəlib gedib, mən onların heç birini o qədər istəməmişəm".

...Bəyin danışığı onun xasiyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır; o, yaltaq, ləyaqətsiz olduğu qədər də amansız və kobuddur...

I. Əsərdə iştirak edənlər Qurbanəli bəyə necə münasibət bəsləyirlər?

Hakim dairənin nümayəndələri	Ailəsi, nökr və qulluqçuları
...Hekayə kiçik olsa da, Qurbanəli bəy haqqında ətraflı məlumat qazandıq. Yazıçı onu biza müxtəlif adamların arasında, müxtəlif yerlərdə göstərir. Ona fərqli münasibəti müşahidə edirik. Ağaların məclisində Qurbanəli bəy danışığı, yerini bilməyən yüngül adam kimi qəbul edilir. Onun sözləri, davranışı qonaqların hamısında gülüş doğurur; "Mən sizə nə mərc gələcəm. Həyə bir yanda elə plov yemiş olsanız, tüpürün mənim üzümə. Qonaqlar güldülər": "Ağzi nədi bu tezliklə yatsın. Qoy gəlsin görək kimin hünəri var mənim aspazım bəşirən plovu bəşirsin?!" Qonaqlar yenə güldülər": "Kərbəlayı Qasım şişmiş gözlərini bərdəlib girdi içəri. Ağası yenə əlini xəncərin dəstəsinə aparıb dedi: - Kəblə Qasım, mən səni öldürərəm! Qonaqlar yenə güldülər". Məclisdəkilər çox vaxt onu başdan eləmək üçün sözlərini xorla təsdiqləyirlər... ...Qurbanəli bəy ağaların və xanımların yanında qeyri-ciddi adam kimi qəbul edilir...	Qurbanəli bəy ailəsi, nökr və qulluqçuları ilə kobud, sərt rəftar edir. Onlar buna adət etsələr də, qorxu hissi keçirir, mülayim danışdıqları, müti davranışları ilə ağanın qazabını soyutmağa, təhqirlərindən ya-yınmağa çalışırlar... ...Ağasından həmişə söyüş və təhqir görən Kəblə Qasım onun sərxoş vaxtlarında dediklərinə çox zəman əhəmiyyət vermir; "Bəy...hər dənbir yuxudan ayılıb atı saxlayırdı, üzünü çöndəirdi Kərbəlayı Qasım və deyirdi: - Bu xəncəli soxaram sənənin qarnına! Çox vaxt Kərbəlayı Qasım cavab vermirdi və gah vaxt deyirdi - Niyə, başına dönüm, ağa?" Aspaz Əli, qulluqçu Gülpəri də ağaların şıltaqlığına, ölçsüz danışığına səbirlə dözürlər... ...Bu adamlar Qurbanəli bəyi istiyar sahibi, başlarının ağası kimi tanıyır və sayırlar. Ağaları barədə başqa cür düşüncələr onların ağına gəlir.

2. Siz hekayəni necə davam etdirərdiniz? Qurbanəli bəyin həyatının sonrakı dövrlərini necə təsəvvür edərdiniz?

Bizə elə gəlir ki, C.Məmmədquluzadə bu hekayəni davam etdirərdi ardi maraqlı olardı. Hər şey aydındır - Qurbanəli bəy rüsvay olub. Bu, belə də olmalı idi... Hekayənin ardını belə yazmaq olar ki, Qurbanəli bəy baş verən hadisədən sonra cəmi iki gün evindən bayıra çıxmır. Üçüncü gün tərifli atına gümüşlə bəzədilmiş bahalı yəhar qoydurur və Kərbəlayı Qasımna naçalnikə peşqəş göndərir. Aradan bir neçə gün keçəndən sonra naçalnikin başının dəstəsi ilə qonşu kənddə qonaqlıqda olduğunu eşidən Qurbanəli bəy utanıb-qızarmadan özünü ora çatdırır. Bəy həyətdə daxil olanda ağalar və xanımlar onu çapıqla qarşılayırlar...
... Qurbanəli bəyin həyatının sonrakı dövrləri necə keçir? Bəyin başı sərxoşluqdan ayılır. Çarizmin devrilməsi, naçalnikin, Mixail Pavloviçin hakimiyyətinə son qoyulması ona yuxu kimi gəlir... Azərbaycanca Demokratik Cümhuriyyətin qurulması, iyirmi üç aylıq hakimiyyəti də bəyi ayıltır. Rusların başqa libasda - qırmızı paltarada qayıtməsi bəyi qorxuaya salır. O, qızillarnı, var-dövlətini götürüb İrana qaçır...

III qrup

Qonaqlığa hazırlıq işlərini, kəndlilərin yallı getdikləri səhnəni, yemək süfrələrini ətraflı təsvir etməkdə yazıçının niyyəti nədir?

...C.Məmmədquluzadə sözü xəsisliklə işlədən yazıçıdır. O, uzun-uzadı təsvirlərdən həmişə uzaq olmuşdur. Cəmi bir neçə kəlmə ilə mühüm bir məsələ barədə oxucuda aydın təsəvvür yarada bilir. O, "cildlərlə kitabə sığmayan darın məzmunu, ideyanı son dərəcə yığcam bir süjetdə verməyi bacaran mahir sənətkardır" (F.Hüseynov). Bəs onda bu hekayədə qonaqlığa hazırlıq işlərini, yemək süfrələrini, kəndlilərin yallı getdikləri səhnəni ətraflı, təkrar-təkrar təsvir etməkdə yazıçı hansı məqsəd güdmüşdür?
...Pristavin həyatına dəşinən ərəğin say-hesabı yoxdur; mələyən quzular, qıçları bağlı cüca və toyuqlar, səbət-səbət yumurtalar, meyvələr... Bu bəs etməmiş kimi dolu xurcunlar bir yandan da daşınır... Bu nemətləri hazırlayanlara - ac-yalavac kəndlilərə isə pristavin həyətinə girməyə izn verilmir. Bir dəstə kəndli isə şallaqla döyülərək yallı getməyə məcbur edilir. Axı onlar yadelli ağaların kefini açmalıdırlar. Ağaların, xanımların "akoşkalardan" baxdığını görən yaşlı kəndlilər papaqlarını göyə atır, "urra" qışqırır və zurna sədalən altında yallı gedirlər...
...Səhər-səhər başlanan qonaqlıq gecədən xeyli keçənə qədər davam edir. Qonaqlar bir süfrədən qalxıb digərində oturlar. Süfrələr isə Azərbaycanın nazü-nemətləri ilə doludur; "Bir tərəfdə üç yekə samovar qoyulmuşdu və yanlarında otuz-qırx stəkan-nəlbəki, nımcələr, qəndlər, mürəbbələr. Şirin çörəklər, lumu-portağallar, konfetlər, qurabiyələr və qeyri-çay ilə çəyisiz yeməli şeylər, yağlar, xamalar, qaymaqlar, quru yemişlər düzülmüşdü. Ətrafdan qoyulmuşdu yastıq və bəşşlər".
...Yazıçı istədiyinə nail olub; yadelli ağalar üçün hər cür rahatlıq yarıdan babalarınmızın şərifinin, ləyaqətinin tapdalandığını görür, anlayır və hiddətlənirik...

IV qrup

Hekayənin dilində, müxtəlif epizodlarda yazıçı sənətkarlığı özünü necə göstərir?

Əsərin və obrazların dilində	Avır-avır epizodların təsvirində
...Hekayədə iştirak edən obrazlar çoxdur. Onların əksəriyyəti əsər boyu çox az danışır, bəziləri isə bir neçə kəlmə ilə kifayətlənir. Amma elə bu bir neçə kəlmə onların xasiyyətini öyrənməyə bəs edir. Xanımla Kəblə Qasımın söhbəti o qədər maraqlı verilmişdir ki, onu heç bir oxucu bir dəfə oxumaqla kifayətlənir. Xanımın sualları onun qonaqlıqla həddindən çox maraqlandığını, Kəblə Qasımın cavabları isə bu savadsız kəndlilərin fikrinin də, dilinin yoxsulluğunu göstərir... ...Qurbanəli bəy hamıdan çox danışır. Danışdıqca da	C.Məmmədquluzadənin qələ-minin qüdrəti bu hekayədə özünü aydın göstərir. Hekayədə elə bir təsvir tapmırsan ki, oxucunu heyran etməsin. Budur, "naçalnik gəlir" kəlmələrinin yaratdığı çaxnaşma səhnəsi... Elə bir oxucu tapılmaz ki, həmin təsvirləri oxuduqca gülüşünü saxlaya bilsin; "Qlavalar qaçdılar qapıya, xanım və qonaqlar çıxdılar balkona, tulalar tullandılar həyətdə və bir qədər keçdi yenə qurbanəlinin gölünə daş atıldı; çünki bu gələn naçalnik deyilmiş, kazak böyüyü bir əfsəsimiş".

özünü tanıdır. Qurbanəli bəyin danışıqı onu hərtərəfli tanımaq üçün kifayətdir. Onun kobudluğa, yaltaqlığa, amansız adam olması, mədəniyyətsizliyi davranışından çox dilindən aydınlaşır...

...Sərxoş Qurbanəli bəyin danışıqı elə təbii verilmişdir ki, əl-qolunu ölçən, ağız köpüklənən bu miskin adamı asanlıqla tanımaq olur: "...mənim sizdən bir xahişim var. Mən ölüm, mənim sözümlü yera salmayın. Vallah, hamınız sabah öz evimə qonaq təklif eləyirəm. Vallah, atamın goru haqqı, mən bilmirəm necə sizin billah, atamın goru haqqı, mən bilmirəm necə sizin xocalarınızdan çıxım?! Mən lap əriyib yera girirəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığım üçün... Vallah, atamın goru haqqı, sabah bizə qonaq gəlməyəsiniz, mən özümü öldürərəm..."

...Yazıçı yığcam cümlələrlə böyük məna ifadə edir. Budur, hamıdan sonra da olsa, Qurbanəli bəyin sağlığına işilir. Onun vəziyyətini yazıçı necə də gözəl çatdırmışdır: "Qurbanəli bəy sağlığından az qaldı özündən getsin..."

...Hamının intizarla gözlədiyi naəalnik yazıçı elə təqdim edir ki, oxucu güllüşünü saxlaya bilmir: "Xanım bir girdi içəri, bir çıxdı balkona. Qonaqlar da çıxdılar həyətdə və qaçdılar qapıya. Təppəli, guppultu, şaqıltı və çığır-bağır, qoyma, dinmə, çəkli, gəl, get... axırda bir yəğun çinovnik girdi həyətdə..."

Naəalnikin yazıçı tərəfindən belə ucuz tutulması da oxucunun nəzərindən qaçmır.

...Qurbanəli bəyin təkcə danışıqı yox, hərəkətləri də güllüş doğurur, onun yüngüllüyündən xəbar verir. Yazıçı buna da xüsusi diqqət yetirir: "Qurbanəli bəy özü də dostanın başından yapışıb başladı atılıb-düşməyə, pristavın arvadı Qurbanəli bəyə çəpik çaldı. Naəalnik də qah-qah çəkib güldü və başladı çəpik çalmağa. Özgə qonaqlar da çəpiyi tutub başladılar gülməyə. Qurbanəli bəy özü ağzını göyə açıb qah-qah elədi..."

Naəalnikin kəndə gəlmək xəbərini yaratdığı çəpaxşamının, qonaqlıq hazırlıqla bağlı pristavın həyətdəki qanışıqlığı və s. təsviri yazıçının böyük ustalığı nümayiş etdirir...

TƏRCÜMEYİ-HAL MATERİALLARININ TƏDRİSİ

Yusif ASLANOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Hazırda tətbiq olunan ədəbiyyat proqramında tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi mühüm tələb kimi irəli sürülür. Həmin proqramın əsasında hazırlanmış dərslərdə, fərqli həcmdə və məzmununda olsa da, tərcümeyi-hal materiallarına yer verilir. Lakin müşahidələr göstərir ki, tərcümeyi-hal materiallarının indiki şəkildə (və məzmununda) tədrisinə etiraz edənlər də var. Dosent **Soltan Hüseynoğlu** tərcümeyi-hal materiallarının müstəqil mütləq yolu ilə mənimsədilməsini məqsədəuyğun sayır. Onun fikrincə, V-XI sinif şagirdlərinə dərslərdə tədqiqat xarakterli suallar təqdim etməklə kifayətlənmək lazımdır. Hər sinfin səviyyəsinə uyğun müəyyən edilmiş suallara cavab axtaran şagirdlər müxtəlif mənbələrə - kompüterə, internetə, xatirələrə, elmi və bədii əsərlərə, qəzetlərə, jurnallara və s. müraciət etməli, topladıqları materialları sistemə salıb **təqdimatlar** hazırlamalıdır. Bu təqdimatların dinlənilməsinə və müzakirəsinə keçirməklə kifayətlənmək olar. Müəllif bunun üçün X və XI siniflərdə hər sənətkara bir saat ayrılmasını məqsədəuyğun sayır. V-VII və VIII-IX siniflərdə mövcud vəziyyətin qalmasını arzulayan tədqiqatçı həmin siniflərdə oxuyan şagirdlərin də müxtəlif mənbələrə müraciət edərək seçim etmələrini faydalı sayır.

Biz məsələyə fərqli yanaşırıq. Dərslərdə tərcümeyi-hal materialları geniş işıqlandırılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, görkəmli sənətkarların ömür yolu, fikir və ideyaları əsərləri qədər dəyərli olub, şagirdlərin tərbiyə olunmasında qiymətli vasitədir. Böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinski yazırdı ki, görkəmli adamların həyatı üzərində müşahidə ən gözəl tamaşadır. C.Məmmədquluzadə deyirdi ki, «qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir». Bunun mahiyyəti tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsində açıdır. İqtibas gətirilən fikirlər bir daha təsdiq edir ki, gənclərimizə sənətkarları elə sevdiklərə və öyrədiklərə ki, onların həyat və yaradıcılığı da əsərləri qədər həm təsirli, həm də nümunə olsun. Nəcib insani keyfiyyətləri özündə birləşdirən sənət korifeylərinin taleyi, həyatı, ailə üzvləri ilə tanışlıq nəinki şagirdlərin, hətta tələbələrin də böyük marağına səbəb olur. Məktəblilər maraqla, səbirsizliklə tədris edilən sənətkarın əsərlərindən çox həyatındakı faktları, hadisələri öyrənirlər. Və həm də onlar sevdikləri yazıçıya oxşamaq, əsərlərindəki ideyalarla məna viyyatlarını zənginləşdirmək istəyirlər, obrazlarını özlərinə prototip seçirlər. «Tərcümeyi-hal dərslərində kömək edəcək, onun şagirdin düzgün məfkurəvi istiqamət almasına kömək edəcək, onun gözünü açacaq, elmə, biliyə, mütləqə marağını artıracaq cəhətləri

Belə dərslərdə qiymətləndirmə necə aparılır?
Ümumiyyətlə, təlimə yeni yanaşmalarda - fəal/interaktiv texnologiyalarda qiymətləndirmənin müxtəlif məzmununda və formada reallaşdırılması məqsədəuyğun sayılır. Şagirdlərin müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, özünüqiymətləndirmə, başqalarını (şagird yoldaşlarını) qiymətləndirmə, qrup işinin qiymətləndirilməsi və s. faydalı hesab edilir. Bu, təkcə cəlbədicisi olması ilə diqqəti çəkmir, həm də təlim və tərbiyə baxımından əlverişlidir. Qrup işinin qiymətləndirilməsində ən çox meyarların əks olunduğu cədvəllərdən (meyar cədvəlindən) istifadə olunur. Burada təsvir olunmuş dərs nümunəsi üçün aşağıdakı meyar cədvəlini məqsədəuyğun saymışıq.

Meyarlar	Bir cədvələnən, işıqlandırılmayı, dərinləşdirilməyən və əsaslandırılmayı fikir və məna viyyatları	Əsərin ideyasını, strukturunu, mənasını aydınlaşdırmağı bacarırlar.	Əsərin bədii xüsusiyyətləri barədə əsaslandırılmış fikir söyləyirlər.	Kollektivdə işləməyi bacardıqlarını nümayiş etdirirlər.	Digər qrupların işlərinin qiymətləndirilməsində fəallıq göstərirlər.
Səhiyyə	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi
Əhəmiyyət	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi	I II III IV 1 2 or yax ala 2 3 la şi
1					
2					
3					
4					

Qiymətləndirmə hər qrafada "+", "-" işarələri qoymaqla nəzərə çarpdırılır. Meyar cədvəlində mahiyyəti, məzmunu barədə əvvəlcədən şagirdlərə məlumat verilir.

xüsusilə gözə çarpdırmaq lazımdır. Yazıçıların həyatında belə cəhətlər çox olur. bunlardan səmərəli istifadə etməyi bacarmaq əsas şərtidir” (Ə.Qarabağlı).

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlərdə yazıçıya məhəbbətin yaranması müəllimin təqdimatından, sözünün gücündən xeyli dərəcədə asılıdır.

Ədəbiyyat proqramının tələblərinə uyğun olaraq orta məktəbdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi üç formada həyata keçirilir:

1. V-VII siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsinə ayrıca dərs saati verilmir. Dərslərdə tərcümeyi-hal materialları çox yığcam olub müəllimin giriş sözündə ifadə edilir.

2. VIII-IX siniflərdə isə sənətkarın tərcümeyi-halı ilə yaradıcılığı vəhdətdə öyrədilir və bu materialın tədrisinə bir saat vaxt ayrılır;

3. X-XI siniflərdə isə tərcümeyi-hal materialları ayrıca tədris edilir və bunun üçün bir saat nəzərdə tutulur. Təcrübə və apardığımız sorğunun nəticələri bizə əsas verir ki, yuxarı siniflərdə məsələyə başqa mövqedən yanaşmaq və problemi həll etmək üçün yeni imkanlar, üsul və vasitələr müəyyənləşdirək. Bizcə, sənətkarın həyat və yaradıcılığını iki əsas dövrə bölmək və hər mərhələnin tədrisinə ayrıca dərs saati ayırmaq mövzunun dərinədən öyrənilməsinə, həm də asan qavranılmasına geniş imkan yarada bilər. Fikrimizi Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığının öyrədilməsi təmsalində aydınlaşdırırıq.

Hazırladığımız metodik tövsiyə əsas götürülərək Sumqayıt şəhərindəki 23 saylı məktəbdə Cavidin anadan olduğu gündən 1919-cu ilə qədərki (Bakıya köçməsi) həyat və yaradıcılığı bir dərs saatında, bu ildən həyatının sonuna qədərki həyat və yaradıcılığı isə növbəti dərs saatında öyrədildi. Nəticədə şagirdlər təlim materialını hərtərəfli qavradı, sənətkarın həm həyatı, həm də yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı faktlar öyrəndilər.

Ümumtəhsil məktəblərində dünya ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətləri ilə bir səviyyədə dayanan sənətkarlarımızın həyatı və yaradıcılığı tədris edilir. Belə nadir söz sənətkarlarından biri də Hüseyn Caviddir. Görkəmli romantik sənətkar və şəxsiyyət, gözəl insan və ailə başçısı, xarakterlər ustası, türk dünyasının birliyini arzulayan və bu yolun mücahidi olan, sovet ideologiyasını qəbul etməyən bu dühanın həyat və yaradıcılığının öyrədilməsi gənclər üçün əvəzsiz örnək, qüdrətli tərbiyə məktəbidir.

Metodik ədəbiyyatın və məktəb təcrübəsinin təhlili bir daha təsdiq edir ki, Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığının səmərəli öyrədilməsi aşağıdakı məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanmasından xeyli dərəcədə asılıdır: 1) dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinin açıqlanması; 2) ədəbi-mədəni mühitin Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığına göstərdiyi təsir; 3) bədii yaradıcılıq nümunələri ilə bioqrafik məlumatların əlaqəli öyrədilməsi; 4) fəaliyyət göstərdiyi iş yerləri, xidmətləri və bunların yaradıcılığına göstərdiyi təsir; 5) dərslərin ayanılaşdırılması, emosional əhvali-ruhiyyənin yaradılması.

Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi zamanı diyarşünaslıq materialları, əyani vəsaitlər, sinxronik cədvəllər, xəritə və sxemlər, monoqrafik mənbələr, xatirə və memuarlardan istifadə mövzunun asan qavranılmasına, dərslərin maraqlı və canlı keçməsinə müsbət təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, tərcümeyi-hal dərslərinin səmərəli təşkili şagirdlərin fəallığına, təlimə marağın artmasına səbəb olur. Buna görə də mövcud metodik ədəbiyyatda tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsinin təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunur. Metodik alimlər haqlıdır: “Yazıçının dövrü və həyatı haqqında məlumat bədii əsərin təhlili üçün zəmin yaradır, onun düzgün və yüksək səviyyədə tədrisini asanlaşdırır” (C.Əhmədov). “Tərcümeyi-hal dərsləri şagirdləri öyrəniləcək əsərə yaxınlaşdırır” (A.Babayev). Məsələn, 23 saylı məktəbdə H.Cavidin yubileyinin keçirilməsi, bu sətirlərin müəlliminin «Cavidin söz dünyası» monoqrafiyasının müzakirəsi şagirdlərin sənətkar haqqındakı təsəvvürlərinin zənginləşməsinə geniş imkan açdı.

25 saylı məktəbin müəllimi Dilbazi xanım Quliyeva H.Cavidin həyatının öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə təklif etdiyimiz vəsaitdən geniş istifadə edir. “Cavidin söz dünyası” kitabından götürülən cədvəllərdəki, xəritə-sxemlərdəki faktları, məlumatları mənimsəyən şagirdlər dərslərdə ciddi fəallıq göstərir, müstəqil qazandıqları bilikləri nümayiş etdirirlər. Həmin dərslərin sənətkarın məqamlarına nəzər salmaq.

Hazırladığımız əyani vəsaitə dərslərin əvvəlində diqqəti cəlb edən D.Quliyeva şagirdlərin ədəb haqqındakı fikirlərini dəqiqləşdirdi, IX sinifdə öyrənilən biliklərin inteqrasiyasını yaratdı, Hüseyn Cavidin ömür yolunda xüsusi yeri olan hadisələri ümumiləşdirib təqdim etdi: 1) XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi və mənzum dramın banisi, filosof şair-dramaturq; 2) Ədəbiyyatda Cavid ənənələri, ideyalarının ümumbəşəriyyəti; 3) İstedadlı pedaqoq, böyük şəxsiyyət; 4) Dərslərin tərtibçisi; 5) İctimai mədəniyyət və teatr xadimi; 6) Türkcülük və islamçılıq mücahidi; 7) Qayğıkeş ailə başçısı, gözəl insan.

Müəllim fikirlərini izah edərkən N.Həsənzadənin «Cavid» şeirini xatırladı:

Cavid dedim-abır-həya dustağını xatırladım.
gözü bağlı bir millətin göz dağına xatırladım.
Yada saldım papağını, eynəyini, əsasını,
gör namərdlər kimdən aldı bu torpağın qisasını.

İfadəli oxu bacarığına yiyələnən şagirdlərdən biri «Qız məktəbində» şeirindən kiçik parçanı ifa etdi:

Yoqmu sənin incilərin, altın bilərəklərin?
Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...

-Var, əfəndim, var... lakin

Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,
Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

Mişkinaz xanımın xatirələrindən aşağıdakı fikirlərin sinifdə oxutdurulması şagirdlərin böyük marağına səbəb oldu: «Cavid körpəlikdən

inadçı idi». «ilk müəllimi atası olmuşdu», «atasının məlahətli səsi onu valeh etmişdi», «məhəllənin bütün uşaqları ona böyük kimi baxırdılar, hörmət edirdilər», «ədalətli idi».

Müəllim aşağıdakı faktları da şagirdlərə çatdırdı. H.Cavidin dünyagörüşü, həyata baxışının formalaşmasında görkəmli maarifpərvər ziyalı Məmmədağa Sidqi, Rza Tofiq, Tofiq Fikrət, Əbdülhəqq Hamid böyük rol oynamışdır. Dünya və Şərq ədəbiyyatı nümunələrinə, türkçülük ideyalarına böyük maraq və dərinliklə bağlılıq onun həyat, amalı idi. Bütün əsərlərində Allaha, onun elçilərinə, anaya, babaya, müəllimə və bütün insanlara məhəbbət, sevgi duyulur, haqq, ədalət, saflıq axtarılır. ruhani gözəlliyə – Tanrı dərgahına yüksəlmək yolları bədi, fəlsəfi təsdiqini tapır. H.Cavidin həyatı və bütövlükdə yaradıcılığı şagirdlərin tərbiyəsində zəngin mənbə, mötəbər məktəb təmsilindədir. Şagirdlərin ondan yəqinlə faydalanmasına nail olmaq üçün müəllim aşağıdakı mətləbləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

1) Cavidin elmə, təhsilə böyük əhəmiyyət verən, musiqini, muğamı, şeiri və folkloru sevən bir ailədə tərbiyəsi.

2) Atasının «müəllimlər müəllimi» adlandırdığı Məmmədağa Sidqidən Cavidin dərs alması, bütün fəaliyyəti boyu müəllimlik peşəsinə dərinliklə bağlılığı və uğurları.

3) Öz halal qazancı, ağır zəhməti ilə dolanan, heç kimə möhtac olmayan. Cavidin həyat eşqi: «Mən hərbəllik, xidmətçilik çox ziyadə sevərəm. Fəqət belə bir dövrü-hürriyyət və zəmani-səadətə mənliyimi satmaq, əsir olmaq istəməm, əsir olduğum bir şey varsa o da həqiqət və məhəbbətdir».

4) Cavidin ömür yolunun ziddiyyətli, təlatümlü, fırtınalı bir zaman dövründə keçməsi, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri yaşadan əsərlər yazması.

5) Türkiyədə təhsil alması, vahid türk dünyası, dil birliyi yaratmaq ideyası, islami dəyərlərə hörmətlə yanaşması, müasirləşmək məfkurəsinə sadiq qalması, sovet ideologiyasının, qırmızı terrorun iç üzünü açması, bu bolşevik siyasətini dəstəkləməməsi, onunla barışmaması, sənət üföqlərində zəngin və zəka ilə parlaması, Azərbaycan teatri, dramaturgiyası və məarifində böyük nüfuz sahibi olması.

6) Əsərlərindəki hikmətin gücü, fəlsəfi dərinlik, ideyalarının insanları kəmillik zirvəsinə aparması.

7) Hüseyn Cavid sənətinin böyüklüyü haqqında mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev, onun ideyalarının layiqli davamçısı, dünyaşöhrətli liderimiz İlham Əliyevin sərəncamları, görkəmli alim və sənət xadimlərinin fikirləri.

Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi, nümunədən də göründüyü kimi, hərtərəfli hazırlığın aparılması nəticəsində səmərəli olur. Bu dərslər müəllimdən həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də metodika üzrə ciddi hazırlıq tələb edir. Yeni texnologiyalardan istifadə bacarığını da buraya əlavə etmək lazımdır. Tərcümeyi-hal materiallarının təlim-tərbiyə imkanlarının reallaşdırılması bütün bu göstərilənlərin mövcudluğu şəraitində mümkündür.

ÇOXMƏNALILIĞIN MƏCAZİ-ETİMOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ

Təhminə MEHDİYEVƏ,
filologiya elmləri namizədi

Çoxmənalılıq konkret şəkildə, bir sözün ifadə etdiyi əlavə mənalara kimi qiymətləndirilir. Dilçilik ədəbiyyatında çoxmənalılıqdan bəhs edərkən məhz bu cəhət diqqət mərkəzinə çəkilir. Bununla belə, çoxmənalılığın anlaşılmasında yəni də mətn və situasiyadan söhbət gedir ki, nəticə etibarilə məcazi mənalı çoxmənalılığın bir növü kimi izah etmək lazım gəlir.

Məsələnin bir cəhəti də nəzərə alınmalıdır ki, ilkin və sonrakı məna anlayışları, habelə çoxmənalılığın sözlərdə az və ya çox yayılması hələlik tamamilə izah edilməmiş qalır. İlkin və sonrakı məna anlayışlarında etimoloji və ya lüğət mənasının müəyyənləşdirilməsi də maraq doğurur. Adətən, çoxmənalılıqdan bəhs edilərkən, onun lüğət mənası nəzərdə tutulur.

Etimoloji mənanın müəyyənləşdirilməsində müqayisə, fonetik, leksik, semantik qarşılaşdırma və daxili rekonstruksiya tələb olunduğu halda lüğət məna sözün bilavasitə ifadə etdiyi məfhumla bağlı şəkildə meydana çıxır. Məsələn: "ağ" sözünün etimoloji mənası "yuxarı" anlayışı ilə əlaqədardır. Bu məna isə bir sıra müqayisələr və semantik uyğunluqlar yolu ilə müəyyənləşdirilir. Sözün lüğət mənası isə yalnız rəng bildirmə ilə məhdudlaşır. Yaxud "ağac" sözünün etimoloji mənası haqqında bəhs edən müəlliflər onu müxtəlif tərkib hissələrinə ayıraraq izah etməyə cəhd göstərirlər, lüğət məna isə bu sözün müəyyənləşdirilməsi üçün belə bir əməliyyata ehtiyac qalmır, yalnız sözün ifadə etdiyi məfhum nəzərə alınır.

"Ağac" sözünün "ağac kimi qurumaq", "ağaca dönmək" və s. ifadələr tərkibindəki mənalara isə onun məcazi və sonrakı mənası ilə bağlı çalarlıqlardan ibarətdir. Bu iki sözün etimoloji və lüğət mənalının təhlili çoxmənalılığın aydınlaşdırılması üçün hansı prinsiplərdən istifadə etmək məsələsinin müəyyən dərəcədə anlaşılmasına imkan yaradır. Belə ki, "ağ" sözünün etimoloji mənası "yuxarı" anlayışı ilə bağlı olduğundan, dildə mövcud olan "ağ elmək", "üzünə ağ olmaq", "ağ yalan danışmaq", "açıb ağartmaq" ifadələrindəki mənanı da bu əsasda izah etmək lazım gəlir. "Ağ" sözünün yuxarı məna çalarlığından daha sonralar "həddən artıq çox", "müəyyən qaydadan yuxarı" kimi yeni çalarlıqlar törəmişdir ki, bunlar da göstərilən ifadələrin tərtiblərində özünü büruzə verir.

"Ağac kimi qurumaq", "ağaca dönmək" və s. ifadələri isə "ağac" mənası etimoloji çalarlıqlarla deyil, lüğət məna ilə bağlıdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin çoxmənalılığından bəhs edərkən yeri gəldikcə, həm etimoloji, həm də lüğət mənalara müraciət etmək lazımdır. Lüğət mənalarda da bu prinsip öyrənilməlidir.

Bəzi sözlərdə isə etimoloji və lüğəti mənaların sintezi müşahidə olunur ki, dil sistemində bunların seçilməsi, fərqləndirilməsi çoxmənalılığın yaranma imkanlarının meydana çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Mərhum professor S.Cəfərov "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyində (Bakı, 1970, səh.18) sözün ilkin və sonrakı mənalarını müəyyənləşdirərkən qeyd edir ki, "yəhərin qaş", "üzünün qaş" birləşmələrindəki "qaş" sözü mənə fərqlərini ifadə edir, burada "qaş" sözünə aid olan çalarlıqlar sonrakı hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu tipli müqayisələr yolu ilə belə nəticəyə gəlinir ki, sözün ilk mənasından törəyən yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Müxtəlif mənə çalarlığına malik olan sözlərə isə çoxmənalı (polisemantik) sözlər deyilir. Çoxmənalı sözlərdən sonrakı mənalar nə qədər çox inkişaf etmiş olsa da, onların ilkin (etimoloji) mənə ilə bağlılığı itib getmir, müəyyən dərəcədə saxlanılır. Beləliklə, çoxmənalılıq sözlərin öz təbiətindən doğur. Sözlərin bir mənadan başqasına keçməsi təfəkkürün inkişafı ilə bağlıdır və burada maddi oxşarlıq tam olmadığı kimi, mənə oxşarlığı da tamamilə bir-birinin eyni deyildir. Buna görə də sonrakı mənə başqa məfhumun ilkin mənası ilə paralelləşmir, yalnız hər hansı mənəni ifadə tərzindən zənginləşdirir. Çoxmənalı sözlərin səciiyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən, əksər hallarda, onun zahiri cəhətlərinə fikir verilir, etimoloji mənələrindən isə yan keçilir. M.Mirtağıyev çoxmənalı sözlərin mənə müstəqilliyindən və belə mənələrin omonimliyində meylindən bəhs edir. M.Axyamov çoxmənalı sözlərin yaranmasını dildə qanunauyğun hadisə kimi dəyərləndirir, habelə, onların omonim münasibətləri haqqında danışır, lakin çoxmənalılığın yaranma amilləri barədə şərh vermir. N.Plotnikova çoxmənalılıqdan bəhs edərkən, sözlərdə keyfiyyət dəyişikliyi əmələ gəldiyini, yəni mənə sahəsinin genişləndiyini göstərir. S.Bezçikov çoxmənalı sözləri müəyyənləşdirməyin üsulu kimi mənə köçürülməsini, habelə ekspressivlik və emosionallığın roluna diqqət cəlb edir. D.Şmelev çoxmənalılığın yaranma amillərindən bəhs edir, belə mənələrin sözün struktur xüsusiyyətlərinə münasibəti məsələsini aydınlaşdırır. H.Məmmədov və A.Axundov çoxmənalılıqdan danışarkən mənələrin köçürülməsindən bəhs etdikləri halda, onların etimologiyası haqqında fikir söyləmişlər. Çoxmənalılıqla əlaqədar əlaqədar müəlliflərin mülahizələrində deyilir ki, sözün çoxmənalılığının əmələ gəlməsi üçün eyni səs tərkibindən ibarət olan sözün müxtəlif mənələrdə işlədilməsi əsas şərtidir. Bu da müəyyən bir əşya və hadisənin adının başqa bir əşya və hadisəyə keçməsi ilə əmələ gəlir.

Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s. adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə (köynək – mühərriyin örtüyü) olan oxşar əlamət (sırğa, başlıq) və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir.

H.Həsənov çoxmənalılığın dil və nitq üzrə müəyyənləşdirir, dildə və nitqdə baş verən çoxmənalılıq təzahürlərini belə şərh edir: ümumiyyətlə, sözlər nitqdə təkmənəli, dildə isə çoxmənalı olur. Sözlər nitq vahidi kimi tək, dil vahidi kimi isə çoxmənalıdır. Nitqdə söz əlavə mənə çalarlıqlarından uzaqlaşır, ancaq bir əsas mənədə başa düşülür, həmin söz əsas mənədə ifadə etdiyi əşyaya bir neçə əlamətinə görə deyil, bir elementinə əsasən müəyyənləndirilir və dərk edilir.

Azərbaycan dilçiliyi ədəbiyyatında çoxmənalı vahidlərin əsas etibarilə emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərindən də bəhs edilmişdir. Çoxmənalılığın meydana gəlməsində mətnin rolunu nəzərə aldıqda, sözün əhəmiyyətinə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Çünki hər hansı söz mətnə, cümlə daxilində müəyyən qrammatik kateqoriya əlamətlərinə də malik olur və ya sinonim kimi işlədilən sözlərin əksəriyyəti dildə eyni dərəcədə mövqə

tutmur. Bütün bunlarla əlaqədar belə nəticəyə gəlmək olur ki, kontekst mənələrin yaranmasından daha çox onların aydınlaşması və anlaşılması üçün əsasdır. K.Rzayeva yazır ki, çoxmənalılıq sözün nitqdə hansı mənə ilə çıxış etməsindən, onun düşdüyü vəziyyətdən – kontekstdən asılıdır. Sözlərin çoxmənalılığı bu xüsusiyyətin, bilavasitə insanın obyektiv aləm hadisələrinə münasibətinin və əməli fəaliyyətinin ifadəsində mühüm rol oynayan vahidlərlə meydana çıxma bilməsi haqqında mülahizə söyləməyə imkan verir. İnsanın bədən üzvlərini bildiren sözlərin də özünəməxsus leksik-semantik sistemi vardır. Bu üzvlərin içərisində də müəyyən qruplar mövcuddur. Məsələn, baş hissəsi ilə əlaqədar olanlar, ətraflarla əlaqədar olanlar, daxili üzvlərlə, xarici üzvlərlə və s. əlaqədar olanlar. İnsan və ətraf mühit münasibətlərində bədən üzvü bildiren sözlərin tutduğu mövqə bunların hamısı üçün eyni deyildir. Yəni bu sözlərin bəzisinin nitqdə işlənmə potensialı çox, bəzisinin isə nisbətən azdır. İşlənmə potensialı çox olan sözlərin çoxmənalılıq əmsalı da müvafiq surətdə artır. Belə sözlərdəki çoxmənalılığın artmasına məcazlaşmanın da böyük təsiri vardır. K.Rzayeva çoxmənalılığın bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq qeyd edir ki, çoxmənalılıq özünü məcazlaşmada daha çox göstərir. Məcəzi mənə çoxmənalılığın artması yollarından biridir. Məcəzi mənə bənzəyişə, əlamət və keyfiyyət oxşarlığına əsasən yaranır. Bütün bu xüsusiyyətləri bədən üzvlərini bildiren sözlərin semantik inkişafına da şamil etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, bu tipli sözlərin hamısı müəyyən ifadə formasında çoxmənalılıq təzahürü tapır və əlavə fikir ifadə edə bilmədiyindən monosemantik söz qrupuna daxil olur. Monosemantik sözlər bir mənə ifadəsinə xidmət etdiyi üçün müəyyən dar sahəyə aid olur və həmin sözlərlə əlaqədar işlənen ifadələr də bilavasitə bu dar sahəyə uyğun gəlir. Bu xüsusiyyət aşağıdakı sözlərdə daha qabarıq şəkildə ifadə olunur: "qaşqa – qaşqa at", "qaşqa dana, qaşqa inək", "qənd – parça qənd", "kəllə qənd, tikə qənd", "quyu – su quyusu", "neft quyusu", "ot – yaş ot, göy ot, quru ot" və s.

Nəticə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

1. Çoxmənalılığın yaranmasında mühüm rol oynayan məcazlaşma müəyyən leksik-semantik qrupa daxil olan sözlərdə özünü qabarıq nəzərə çarpdırır; mətn isə sözlərin mənəyə anlaşılmasını təmin edir.

2. Çoxmənalı sözlərdə əlavə mənələr ilkin mənənin bir əlaməti əsasında inkişaf edir və əlamət sonrakı mənə ilə mühafizə olunur.

3. İsmi çoxmənalılığın müəyyənləşdirilməsində, ümumiyyətlə, iki leksik-semantik söz qrupuna diqqət yetirmək lazım gəlir. Bunlardan birində (bədən üzvləri bildiren sözlər), ümumiyyətlə, çoxmənalılıq daha qabarıq nəzərə çarpır, ikincisində isə (ümumi isimlərdə) bilavasitə insanın obyektiv aləmlə əlaqəsi üçün əsas rol oynayan sözlər çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malik olur.

4. İnsanın əməli fəaliyyətində nisbətən zəif mövqə tutan sözlər, əsasən, təkmənəli vahidlərdən ibarətdir. Belə sözlərin çoxmənalılıq təzahürü onların iştirak etdiyi ifadə tərkibində cins – növ anlayışı münasibətində əks olunur. Bu qrupa daxil olan sözlər, əsas etibarilə terminoloji səciiyyə daşıyır. Çoxmənalı sözlər dilin mənə zənginliyini əks etdirir, istər bədii üslubda və istərsə də nitqdə emosionallıq vasitəsi kimi çıxış edir.

DİL TƏLİMİNDƏ MÜHÜM MƏQAM

Vəqif QURBANOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Dil təliminin bütün metodik aspektlərinin tam amilə tədqiq edildiyini söyləmək olmaz. Biz onlardan yalnız birinə diqqətini cəkmək istəyirik ki, bu da dil hadisələrini nitq praktikası əsasında inteqrasiya etmək qanununun axıra qədər reallaşdırılmamasıdır. Sadə dillə desək, bu metodikaya görə, mətn fonetik, leksik və sintaktik əməliyyatlar kompleks planda aparılmalıdır. Bu mənada, əlbəttə, nitqin hissələrinin morfoloji təbiətinə diqqət oxudan, yəni intonasiya, vurğu, orfoepiya və orfoqrafiyadan kənar qala bilməz.

Mövcud təcrübədə nitq hissələri nitqin özü haqqında anlayışlardan başlanırsa, deməli, məntiqə söykənir. Nitqin hissəsi – konkret, xüsusi, xüsusi isə ümumidən təcrid edilirsə, deməli, ümumi haqqında da müəyyən elmi təsəvvür oyatmalıdır. Bu mənada şagirdlərə nitq bütövlüyü, nitq parçası, onların rəbitəli və rəbitəsiz olmasına dair anlayışlar verilməlidir. Əslinə qaldıqda, bu cür təsəvvürlərin yaradılması sisteməlik kursun lap başlanğıcında nəzərdə tutulmalıdır. Çünki danışıq nitqinin nə olduğunu qavramayan şagird heç vaxt onu əmələ gətirən danışıq səsinə, yəni fonemi, habelə morfemi, leksemi, frazemi və s. dərk edə bilməz.

Deməli, nitq bütövlüyünün nə olduğunu bilib-başa düşəndən sonra nitqin hissəsi anlayışını da öyrənmək olar. Unuda bilmərik ki, dilçilik özü də danışıq-ünsiyyət, prosesdə olan dili, yəni nitqi öyrənir. Odur ki, sisteməlik kurs bu bilgilərlə başlanmalı və fonetikanın danışıq səslərini, leksik mənası birbaşa, frazeologiya dolayısı ilə anlaşılan söz və ifadələri, söz yaradıcılığı onların əmələ gəlmə üsullarını tədqiq etdiyi dərslərdə qeyd olunmalı, habelə şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Konservativ metodik düşüncə bəlkə də bunları qəbul etməsin. Belə düşüncələr deyə bilərlər ki, V sinif şagirdi nitqi bütün özəllikləri ilə, yəni səs, söz, birləşmə, cümlə, mətn və s. olması ilə mənimsəyə bilməz. Əlbəttə, bu da doğrudur. Bununla yanaşı, onu da unutmamalı ki, proqramda nəzərdə tutulanların hamısı mənimsədilmək məqsədi daşıyır. Proqramda göstərilənlər birbaşa yüksələn xətlə öyrədilmək üçün deyil, tanışlıq üçündür. Eyni zamanda duyum, həssaslıq, təsəvvür yaratmaq, anlayışlar formalaşdırmaq, mənimsətmək, təbliğ etmək və s. məqsədləri güdür. Bu cəhətdən deməliyik ki, sistem düzgün qurularsa, bir dəfə eşidilib dərk olunmadıqda, ikinci dəfə eşidiləndə birinci dəfəki tanışlıq duyum rolunu oynamaya bilməz. Digər cəhətdən, dilə yiyələnmək təkrar eşidilmələrlə, oxumalarla, dərk olunmalarla başa gələn mürəkkəb prosesdir.. ona görə də, sistem qurub yollardan səmərəli istifadə etmək, təlimin qabaqlayıcı funksiyasının rolunu mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Dilçiliyin "Nitq mədəniyyəti" şöbəsinin X sinifdə öyrənilməsi bir çox metodisti çaşdırır; onlarda ələ səhv təsəvvür yaradır ki, təlim strukturu dildən nitqə istiqamətində qurulmalıdır. Dil təlimi nitqdən başlanmalıdır və əslində

elə biz məktəbə gələn uşaqlara səs, hərflə danışıq öyrətmirik, onlar danışıq əsaslanırıq. Dilin normaları üzərində iş aparılması vasitə, yol, forma, rəbitəli nitq isə məqsəddir.

"Nitq hissələri haqqında ümumi məlumat" mövzusu tədris olunarkən nitq zənginliyi üzrə işi diqqətini cəkmək mətnlər vasitəsi ilə təşkil etmək olar. VI sinifdə pedaqoji-psixoloji amilləri nəzərə alsaq, bu mövzunu öyrətmək üçün şagirdlərin fikrini S.Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin ifadəli oxusu üzərində cəmləşdirmək kifayət edə bilər. Bu şeirdə nitq hissələrinə, onların işlənmə rəngarəngliklərinə rast gələ bilərik. Təkcə üç bəndini təhlil etsək, bu sözlərin haqiqət olduğunu görərik.

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bucaqlardan,
Eşitmişəm uzaqlardan,
Sakit axan Araxları,
Sınamışam dostu, yarı,

Bu bəndin morfoloji təbiəti belədir: zərf, fel, əvəzlik, isim, isim, sifət, isim, fel, zərf, sifət, feli sifət, isim, fel, isim, isim.

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma Vətənim sən
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!

Burada nitq hissələrinin ardıcılığı belədir: isim, fel, bağlayıcı, əvəzlik, əvəzlik, isim, isim, isim, isim, sifət, isim, fel, ədat, isim, isim, isim, isim.

Fəqət səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə,
Saçılma dən düşəndə,
Boğar aylar, illər mənə,
Qınamasın ellər mənə!

Bənd aşağıdakı nitq hissələrindən ibarətdir: bağlayıcı, əvəzlik, zərf, feli bağlama, isim, əvəzlik, feli bağlama, isim, isim, feli bağlama, fel, isim, isim, əvəzlik, fel, isim, əvəzlik.

Məlum məsələdir ki, göstərilən mətnləri intonasiya, vurğu, orfoepiyaları gözləməklə oxumağı bacarmayan VI sinif şagirdi nitq hissələrinə hərtərəfli yiyələnmə bilməz. Bu mətnlərdəki hər bir sözün leksik mənasını müəyyən edən ifadəli oxunun özüdür. Növbəti mərhələdə oxu vərdisləri sınaqlardan keçirildikdən sonra hər bənd üzrə nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsi baş verir. Şagirdlər ibtidai siniflərdən onlara məlum olan biliklərdən istifadə edərək sadə, düzəltmə sözlərə görə suallar verməyi də tətbiq edə bilərlər. Məsələn: gözlü – necə? ayrılıq – nə? Eyni zamanda, digər nitq hissələrinin sadə quruluşa malik olduğunu təyin edə bilərlər. Sonrakı vəzifə həmin sözlərin ifadə etdiyi mənanı tapmaqdan ibarət olur. Şagirdlər öyrənirlər ki, burada əşya, əlamət, hərəkət və s. həmin sözlər üçün ümumi cəhətlərdir, odur ki, belə sözlərin hansının nitqdə çoxişlək olduğunu da şagirdlər müşahidə edə bilərlər; öyrənirlər ki, bu 3 bənddə 22 söz ad, 7 söz hərəkət bildirir və s. Mətn nümunələrindən bu tipli ümumiləşmə dərəcəsi yaratmaq biliklərin inteqrasiyasıdır. Belə inteqrasiyanı qabaqcıl təcrübədə, bir qayda olaraq, nitq hissələri öyrədildikdən sonra aparmaq təcrübəsi var. Ancaq bunu əvvəldən də,

yəni nitq hissələrinə dair ümumi məlumat verilərəkən aparmaq olar. Ümumiyyətlə, inteqrasiyanın yalnız sintetik yollarla aparılması, yəni xüsusi biliklərin ümumidə birləşdirilməsi kimi dərk edilməsi düzgün sayıla bilməz. İnteqrasiya – xüsusi bacarıqların ümumi bacarıq və ya vərdişlərdə əhatə olunması da hesab edilə bilər. Fikir versək görürük ki, söz, söz birləşməsinin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, yaxud da üslubi cəhətini öyrədən mütləq cümlə nümunəsindən istifadə olunur. Amma bu son hədd deyildir. Həmin cümlələr mütləq mətnə, bütöv nitqə çevrilməyə baş verə bilməz. Halbuki nitq inkişafında sintaktik bütövlük başlıca məqsəd hesab olunur. Hər bir nitq hissəsinin tədrisində ifadə və inşa yazdırılması məhz elə bununla əlaqədardır.

Sintaktik vahidlərin – söz birləşməsi və cümlənin tədrisində də güclü inteqrasiya əhəmiyyətləri baş verməlidir ki, bunları da aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Sintaktik vahidlərin hər birini növlərinə və tiplərinə görə nümunələrlə nitq ehtiyatı – baza yaradılması.

O cümlədən, a) söz birləşmələri ilə nitq zənginliyi, b) sadə cümlə ilə nitq zənginliyi, c) mürəkkəb cümlə ilə nitq zənginliyi;

2. Söz birləşməsi və cümlə tiplərinin mətnlərə çevrilməsi nitq inkişafıdır.

3. Mətnə başlıca ideyanı tapmaq və həmin ideyanın hansı nitq vahidləri ilə ifadə olunduğunu göstərmək inteqrasiya açarı sayılır.

Qabaqcıl təcrübəyə təqdim olunan bu üç yolun müəllimlərlə müzakirəsi əsli diskussiya-dialoqa çevrildi. Biz həmin fikirləri də belə yekunlaşdırdıq.

1. Nitq zənginliyi yaradıcı karakter daşımalıdır. Belə ki, söz birləşməsinin həmcinslərinin, sinonim cərgələrinin yaradılması və antonimləri ilə əvəz olunması, məhz bu xüsusda da cümləyə çevrilməsi nitq inkişafı prosesi olmalıdır. Bu prosesin sonu yoxdur. Nitq inkişafı da sonsuzdur.

2. Mətnə çevrilən cümlələr bir geniş, əhatəli fikrin daşıyıcısı olub, həmin mətnə ad vermək ən böyük inteqrasiyadır.

3. Mətnə törəmələri də görmək lazımdır. Mətni abzaslara çevirməklə, yəni yenidən genişləndirmək inteqrasiya etmək olar. Bu, yeni bütöv mətnə, sərbəst düşüncəyə qol-qanad vermək deməkdir. Artıq-genişlənmə həm də müəyyən adlarla ifadə oluna bilər.

L.N.Tolstoyun “Hərəkət və sülh”, yaxud da S.Rəhimovun “Şam” romanlarını geniş və əhatəli məzmunla malik olmasına səbəb mövzuların bu şəkildə qoyulmasıdır.

Mövzu – ən böyük sintaktik bütövlükdür. Deməli, mövzudan, yəni ümumidən başlayıb xüsusiyyətə getməklə hər bir nitq hissələrinə keçid almaq olar. Məsələn, dersi “Azərbaycan dili” mövzusu ilə başlayıb, qrammatik, leksik ümumiləşdirmələrə keçid almaqla belə bir təcrübə keçirmək mümkündür:

Müəllim şagirdlərin diqqətini Azərbaycan Respublikasının xəritəsinə yönəldir və xəritənin quruluşunun nəyə oxşadığını X sinif şagirdlərindən soruşur. Şagirdlər qartala və ya şahinə oxşayır – cavabını verirlər. Müəllim deyir: Gəlin şairin bu haqda işlətdiyi sözlərini xatırlayaq.

Xəritəyə baxıram,
Qanadlarını gərib
Dalğalı Xəzərə
Qonmaq istəyən
Bir quş kimi görünür Azərbaycan,
Bu şahindir
Dimdiyi göy sularda,
Qanadları göylərdə,
Bu əzəmətli şəkli
Yarada biləydim
Bir yeni əsərdə,
Ahangı – dəniz dalğalı.

Adı – poeziya qartalı.

(R.Rza)

Müəllim şagirdlərə Azərbaycan xəritəsini göstərərək dövlətimizin sənədlərini, bugünkü durumunu və bu ərazidə yaşayanlar arasında Azərbaycan dilinin ünsiyyət vasitəsi olmasını, dilimizin “qanadlı xeyalları pərvazlandırır-coşdurur”, “dərindən təfəkkür yaradıcı və ifadəçisi” olmasını, bir sözlə, bir ifadə, bir cümlə ilə belə insanın gözləri qarşısında geniş mənzərələr yarada bilmək kimi bədii imkanlara malik olmasını qeyd edir və yuxarıdakı “Azərbaycan bir quş kimi görünür”, “Azərbaycan bir şahindir”, “Azərbaycan xəritədə dimdiyi sulara, qanadları göylərdə olan bir şahin quşu kimi görünür”, “Bu əzəmətli şəkli bir yeni əsərdə yarada bilə idim”, “Ahangı dəniz dalğalı, adı poeziya qartalı olan bu şəkili bir yeni əsərdə yarada bilə idim” və s. cümlələrinin bədii məzmununu şərh edir və dilimizi ifadə imkanları üzərində şagirdlərin diqqətini cəmləşdirir.

Daha sonra bu dilin səslənməsi, morfe quruluşu, sintaksisi və üslubi gözəlliklərindən bəhs edən müəllim deməlidir ki, “Azərbaycan dili ən gözəl ünsiyyət vasitəsidir”; onun vasitəsi ilə 70-80 milyonluq Türkiyə türkləri, 40-50 milyonluq Orta Asiya türkləri (özbək, qazax, türkmən) 15-20 milyonluq Rusiyada yaşayan türkdillilərlə (tatar, başqır və s.) anlaşmaq, ünsiyyət saxlamaq, ədəbi-bədii fikir mübadiləsi keçirmək, mədəni-elmi əlaqələr yaratmaq olar.

Bu mövzudan şagirdlər öyrənirlər ki, Azərbaycan dili dünya azərbaycanlılarının doğma ana dilidir. Dünyada yaşayan əslən azərbaycanlı və Azərbaycanlı olub bu dildə təhsil alanlar üçün Azərbaycan dili ana laylası qədər həzin səslənir, onları doğma yurda uçub gəlməyə, doğma ana qoynuna atılmağa çağırır. 60 milyonluq dünya azərbaycanlılarının hər il bir araya gəlmələri və 31 Dekabrı bayram kimi qeyd etmələri şagirdlərə xatırladılmalıdır. O da göstərməlidir ki, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü 31 dekabrda keçirilməsi ideyasını ümumilli liderimiz Heydər Əliyev Prezident fərmanı imzalayaraq tarixə çevirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, V-XI siniflər üzrə hər il Azərbaycan dilindən ilk dərs bu mövzu ilə başlayır. Odur ki, dilimizin zənginliyi, gözəlliyi, ifadəliliyi və s. haqqında şagirdlər hər il yeni-yeni fikirlər eşidirlər. Bu fikirlər onlarda doğma dilimiz haqqında daha ümumi anlayışlar formalaşdırır, onların “Doğma dilim”, “Azərbaycan dilim”, “Ana dilim”, “Heydər Əliyev Azərbaycan dili haqqında”, “Ayrıları könül candan” mövzuları üzrə inşa yazmaları şagirdlərin nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir, onlarda dilin, insan cəmiyyətindəki rolu haqqında interaktiv anlayışların formalaşmasına səbəb olur.

SÖZ YARADICILIGININ ELMİ ƏSASLARI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ NƏZƏRƏ ALINMASI

Məmməd ABDULLAYEV,
Qax rayonundakı Qum kənd orta məktəbinin müəllimi,
pedaqoji elmlər namizədi

Söz yaradıcılığı termini iki mənada işlənir: dildə yeni sözlərin yaranması prosesi və müasir dilçilik elminin müstəqil bölməsi kimi. Dilçilik elminin bu şöbəsində sözlərin əmələ gəlməsi yolları və vasitələri öyrənilir. Burada sözlərin həm quruluşundan, həm də yeni sözlərin əmələ gəlmə qaydalarından bəhs olunur. Söz yaradıcılığı bir növ leksika ilə qrammatika arasında orta mövqe tutur. Söz yaradıcılığının nəticəsi leksikaya aid olub, dilin lüğət tərkibini yeni-yeni sözlərlə zənginləşdirir. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərlə söz yaradıcılığı barədə biliklərin verilməsi iki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

a) söz yaradıcılığı prosesi ilə sözün qrammatik (morfologiya) dəyişməsi arasındakı əsaslı fərqi şagirdlərin dərk etmələri təmin olunur.

b) Şagirdlər söz yaradıcılığı qanunlarını öyrənmək nəticəsində Azərbaycan dilinin daxili zənginliyi ilə tanış olurlar. Bu onların bir sıra orfoqrafik və orfoepik qaydalara yiyələnmələrində çox mühüm rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, söz yaradıcılığına Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili kursunda son illərdə xüsusi bir bölmə kimi baxılmamışdır. O, ya leksikanın mövzusu kimi öyrənilmiş, ya da qrammatikanın tərkib hissəsi hesab olunmuşdur. Elə buna görə də sözün müxtəlif formalarına görə dəyişməsi prosesi ilə qarışdırılmışdır. Halbuki bunlar bir-birindən tamamilə fərqli proseslərdir. Belə ki, sözün qrammatik cəhətdən dəyişməsi onun müxtəlif qrammatik formalara düşməsi, qrammatik mənanın dəyişməsi ilə nəticələnirsə, leksik şəkilçi qəbul etməsi onun leksik mənasını dəyişdirməyə səbəb olur. Demək, bu və ya digər sözə leksik şəkilçinin artırılmasına sözün dəyişilməsi prosesi kimi baxmaq olmaz: bu zaman söz dəyişmir, başqa sözün törəməsi üçün əsas verir:

Azərbaycan dilindən sistemə kursda söz yaradıcılığı əsasən üç istiqamətdə öyrədilir:

- 1) sözün tərkibi və söz yaradıcılığı bölməsində;
- 2) nitq hissələrinin tədrisi prosesində;
- 3) təkrar və ümumiləşdirici məşğələlərdə.

Söz yaradıcılığı üzrə iş aparmadan Azərbaycan dilinin leksika, qrammatika və başqa sahələrini şagirdlərə yüksək səviyyədə mənimsətmək,

onların nitqinin inkişafını təmin etmək olmaz, çünki söz yaradıcılığı dilin həmin sahələri ilə sıx bağlıdır.

Söz yaradıcılığı leksika ilə qrammatikanı əlaqələndirən aralıq sistemdir. Mövcud Azərbaycan dili proqramı söz yaradıcılığı üzrə işləri leksika və qrammatika ilə qırılmaz əlaqədə öyrətməyə istiqamətləndirir. Söz yaradıcılığı prosesi sözlərin tərkibini, quruluşunu, onların əmələ gəlmə yollarını müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilçiliyində xüsusi şöbə olmaqla dilimizin daxili qanunauyğunluqları əsasında yeni söz yaratmağın müəyyən qayda-qanunlarını əhatə edir. 1955-ci ildən etibarən Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı sahəsində müəyyən tədqiqatlar aparılmış, 1960-cı ildən sonra bu, dilçiliyin bir şöbəsi kimi formalaşmışdır.

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsi ilk dəfə professor S.Cəfərovun diqqətini cəlb etmişdir. Onun bu sahəyə həsr olunmuş əsərlərində ("Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı", "Azərbaycan dilində sözdüzdəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər", "Azərbaycan dilinin leksikası") söz yaradıcılığının nəzəri əsasları, inkişaf yolları, söz yaradıcılığı vasitələrinin əsas xüsusiyyətləri, həmçinin leksikanın bir sıra məsələləri işlənmişdir.

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi xarakterinə görə dörd qrupa ayrılır. S.Cəfərov öz tədqiqatında leksikanın zənginləşməsi mənbələrini (dialektlərdən və başqa dillərdən hazır sözlərin alınması və s. məsələləri) də sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsinə daxil etmişdir. S.Cəfərovun müəyyənləşdirdiyi yollardan ikisi (sözlərin morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlməsi) dilimizin daxili inkişaf qanunlarına tamamilə uyğun olub, onun həm sinkronik, həm də diaxronik cəhətdən inkişaf yollarını, sözlərin düzəlmə qayda-qanunlarını əks etdirir və müəyyənləşdirir.

Azərbaycan dilində leksik-semantik, morfoloji və leksik-sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin əsas xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi və onların orta məktəb proqramında tutduğu mövqeyini aydınlaşdırmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Sözlərin leksik-semantik yolla əmələ gəlməsində, ümumiyyətlə, sözün çoxmənalıq problemi, omonim mənada formalaşması və çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişaf yolu əsas rol oynayır.

Çoxmənalı sözlərlə omonimləri eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, çoxmənalı sözlər də omonimlər kimi eyni səs (hərf) tərkibinə malik olmaqla müxtəlif mənalar ifadə edir. Məsələn, qol və çay sözlərini götürək. Qol sözü həm adamın, həm də çayın qolunu, çay sözü isə həm axar suyun, həm də subtropik bitki adını bildirir. Bu münasibətlər dairəsində qol çoxmənalı, çay isə omonim sözdür. Çoxmənalı sözlərdə bir sözün ifadə etdiyi bütün mənalar, əsasən, bir mənə ətrafında toplanaraq onun müxtəlif cəhətdən çalarlığını ifadə edir.

Dilimizdə ən çox çoxmənalılıq kəsb edən nitq hissəsi feldir. Məsələn, sürmək-maşın sürmək, ömür sürmək (yaşamaq), yer sürmək (əkmək); çalmaq-tar çalmaq, ot çalmaq, ilan çalmaq, əl çalmaq və s. misallarla sürmək və çalmaq felləri müxtəlif mənə çalarlarında işlənmişdir. Bəzi fellərdə

çoxmənalılıqdan keçərək omonimləşmə prosesinə rast gəlmək olur, məsələn, köç(mək), düz(mək) feldir, əşyanın hərəkətini bildirir. Həmin sözlər fellikdən çıxaraq əşyanın adını bildirdikdə omonimləşir, köç, düz sözləri bu zaman isimin kim? nə? suallarına cavab verir, ismə məxsus leksik və qrammatik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Çoxmənalılıqdan omonimləşmə yolu ilə sözlərin əmələ gəlməsi isimlərdə və sifətlərdə daha fəal rol oynayır. Bu yolla ümumi isimlərdən xüsusi isim, xüsusi isimlərdən isə ümumi isimlər törəyir, məsələn, Aslan, Ceyran, Maral kimi insan adları heyvan adlarından, Turac, Laçın, Göyərçin kimi adlar quş adlarından, Qızılgül, Çiçək, Nərgiz, Yasəmən, Bənövşə kimi adlar çiçək (bitki) adlarından, Zümrüd, Almaz, Dəmir, Polad, Ayna kimi adlar cansız əşya adlarından əmələ gələn xüsusi isimlərdir. Badamlı, Turşsu, İstisu yer adları xüsusi isim olduğu kimi mineral su adları bildirir.

Yeni sözlərin leksik-semantik yolla əmələ gəlməsi prosesinin öyrədilməsinin əhəmiyyəti ona görə böyükdür ki, bunun əsasında şagirdlər çoxmənalı sözlərlə omonimləri çətinlik çəkmədən fərqləndirir, nitqdə leksik, üslubi və orfoqrafik səhvlərə daha az yol verirlər.

Morfoloji-semantik yolla söz yaradıcılığı prosesi bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsinə keçməsi yolu ilə olur. Bu sahədə iş hər bir nitq hissəsinin tədrisi prosesində onunla bağlı şəkildə aparılır. Bu zaman şagirdlər eyni sözün müxtəlif nitq hissəsinin əmələ gəlməsini, daha doğrusu, bir nitq hissəsinə aid sözün kontekstdə eyni mənə kəsb edən digər bir nitq hissəsinə çevrilməsini öyrənirlər.

Nitq hissələri içərisində morfoloji-semantik yolla sifətlərdən isimlərin əmələ gəlməsi hadisəsi sifətlərin substantivləşməsi, ismin isə atributivləşməsi ilə olur. Müasir Azərbaycan dilində bu yolla sifətlərdən isimlərin törəməsi, isimlərdən sifətlərin törəməsinə nisbətən daha qüvvətlidir.

Sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində onlardan isimlərin əmələ gəlməsi mahiyyət etibarilə müəyyən prosesin nəticəsində baş verir. Məsələn, qəhrəman, qoca, yaxşı kimi sifətlərin substantivləşməsi öz təsirini elə şəkildə göstərir ki, onun isim olması haqqında təsəvvür möhkəmlənir və ismin məfhumuna keçir. Daha doğrusu, həmin söz isimlik məfhumunu ifadə etmək hüququnu qazanır. Beləliklə, yeni leksik vahid əmələ gəlir. Məsələn, "Gənc qocanın yanına gəldi". Bu cümlədən gənc və qoca sözləri ilkin mənasını (sifat) dəyişərək yeni mənə (isim) qazanmış, substantivləşmişdir.

İsimlərdən sifətlərin törəməsində isə eyni prosesin əksi özünü göstərir: burada atributivləşmə hadisəsi rol oynayır. Məsələn, göy, ağ kimi bir sıra sifətlər isimlərin atributivləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Rəng adı bildirən həmin sözlərin birincisi astronomik məfhum, ikincisi isə parça növünü bildirir. Müasir dilimizdə bəzən dəmir qapı, qızıl saat, gümüş qaşığı birləşmələrinin birinci tərəfində olan isimlər atributivləşmədə tam şəkildə sifətləşə bilər.

Bir nitq hissəsinin başqa nitq hissəsinə keçməsi prosesində həmin sözlər əvvəlki nitq hissəsinə məxsus leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini tamamilə itirərək yeni nitq hissəsinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə əks

etdirir, məsələn, sifətlər ismə keçərkən əlamət bildirmək, təyin vəzifəsini ifadə etmək, "nə? nə cür? hansı?" suallarına cavab olmaq xüsusiyyətlərini itirir. Əşya bildirmək, cümlədə mübtədə və tamamlıq olmaq və ismin şagirdlərin nitqinin zənginləşməsi və bir sıra leksik və qrammatik səhvlərin aradan qaldırılmasına, nitq hissələrini düzgün müəyyənləşdirə bilmələrinə böyük kömək göstərir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsi ən məhsuldar üsul hesab olunur. Məlumdur ki, sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsində leksik şəkilçilər mühüm rol oynayır. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsinin üç qaydası mövcuddur.

1. Köklərə leksik şəkilçilər artırmaqla. Məsələn, neft-çi, dəmir-çi və s.
2. Düzəltmə sözlərə (sözün başlanğıc formasına) leksik şəkilçilər artırmaqla. Məsələn, üzüm-çü, üzümçü-lük, tarlaçı-lıq və s.
3. Mürəkkəb sözlərə leksik şəkilçilər artırmaqla. Məsələn, qaratikan-lı (sahə), uzunömür-lü (adam).

Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsinin əsas qaydalarını öyrətmək üçün hər şeydən əvvəl, şagirdlərə sözün mənalı hissələri, kök, şəkilçi və sözün başlanğıc forması haqqında aydın təsəvvür yaratmaq lazımdır. Çünki, söz, kök, şəkilçi və sözün başlanğıc formasının mahiyyəti, fərqi, leksik şəkilçilərin söz yaradıcılığının əsas vasitəsi olması, qrammatik şəkilçilərin cümlədə sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət etməsi düzgün öyrədilmədikdə şagirdlər sözlərin morfoloji yolla yaranmasını dərk edə bilmirlər.

Məlumdur ki, kökə nisbətən söz daha geniş anlayışdır. Bütün söz kökləri ayrılıqda söz olduğu halda, bütün sözlər kök deyildir. Əsas nitq hissələrində sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaq imkanı olduğu halda, köməkçi nitq hissələrinə mənsub sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil.

Leksik və qrammatik şəkilçilərin başlıca xüsusiyyətlərinin şagirdlərə düzgün mənimsədilməsi sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarının öyrədilməsi üçün əsas şərtidir. Onu da qeyd etməliyəm ki, uzun müddət təlimdə "sözdüzəldici" və "sözdəyişdirici" terminlərinin işlədilməsi bu sahədə böyük çətinliklər törətmişdir. Mövcud proqramda şəkilçilərin "leksik" və "qrammatik" şəkilçi adlandırılması işə xeyli aydınlıq gətirir.

Şagirdlər leksik-qrammatik şəkilçiləri mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Çünki, həmin şəkilçilər qrammatik şəkilçilər kimi həm də sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir.

Leksik şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayrılır. Məhsuldar şəkilçilər daha çox sözdüzəltmə qabiliyyətinə malikdir, qeyri məhsuldar şəkilçilərin sözdüzəltmə imkanları məhduddur.

Məhsuldar şəkilçilər müxtəlif leksik mənalı yaratmaq imkanlarına malikdir. Məsələn, başlıq (əşya), həkimlik (peşə-sənət), yaxşılıq (əlamət), dağlıq (məkan) və s. qeyri-məhsuldar şəkilçilərdə isə bu imkanlar yoxdur. Məsələn, açar, kəsər (yalnız əşya mənası), yaylaq, çaylaq (yalnız məkan mənası).

Bu sahədə aparılan iş şagirdlərin leksik şəkilçilər haqqında təsəvvürlərini daha da genişləndirir, nəticədə onlar həm morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesini öyrənir, həm də şəkilçilər sistemi haqqında geniş məlumat əldə edirlər.

Leksik-sintaktik söz yaradıcılığının, əsasən iki növü mövcuddur: a) iki sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı. Məsələn, ağacdələ, günəbaxan, ayaqqabı və s. b) üç sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı. Məsələn, əlüzyuyan, topaldıqac, təkəlduz və s. leksik-sintaktik yolla yaranan sözlər quruluşuna görə mürəkkəb sözlər adlanır. Dilimizdə bu yolla yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsindən geniş şəkildə istifadə edilir. Dərslərdə, bədii, siyasi, elmi əsərlərdə, qəzet və jurnallarda, radio və televiziya verilişlərində (tez-tez külli miqdarda) mürəkkəb sözlərdən geniş şəkildə istifadə edilir.

Dilimizin zəngin terminologiya leksikasının, demək olar ki, mühüm bir hissəsi leksik-sintaktik yolla söz yaradıcılığı prinsipləri əsasında düzəlmis terminlər tutur.

Mürəkkəb sözlər də hər şeydən əvvəl, sadə və düzəltmə sözlər kimi hər hansı bir məfhumu, əşyanın adını, əlamətini, hərəkətini və s. bildirir, lakin, düzəltmə söz kök və leksik şəkilçidən ibarət olduğu halda, mürəkkəb söz iki və daha artıq sözün birləşməsindən (ayaqqabı, istiot, əlüzyuyan) əmələ gəlir. Dilimizdə aş, vint, gün, bax, dağ, uzun, keçi, süz, bur, boğaz sözləri yalnız bir kökdən ibarətdir. Ona görə də sadə söz sayılır. Biz həmin sadə sözləri mənaca bir-birinə bağlamaqla müəyyən bir əşyanın adını, əlamətini bildirən mürəkkəb sözlər (aşsüzən, vintburan, günəbaxan, dağkeçisi, uzunboğaz) əmələ gətiririk.

Mürəkkəb sözlər də sadə və düzəltmə sözlər kimi leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, paltaryuyan sözünün leksik mənası paltarın avtomatik yolla yuyulması üçün istifadə olunan elektrikli işləyən aləti bildirməsidir.

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin öyrənilməsi üzrə aparılan işdə şagirdlərin diqqətini iki sahəyə cəlb etmək lazımdır. Bunlardan birincisi iki sözün birləşərək başqa mənə, yəni tərəflərin (komponentlərin) ifadə etdiyi mənələrdən fərqli mənə bildirdiyini dərk etməsinə nail olmaqla əlaqədardır. Bu məqsədlə təhlil üçün xarakterik sözlərin seçilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir neçə konkret nümunə göstərək.

Gözəyarı sözü "təxmini" mənasını bildirir, demək həmin sözün hər iki komponenti öz həqiqi mənasında işlənmir. Quzuqulağı – məlum olduğu üzrə bitki adıdır. Həmin sözün tərkib hissələrini təşkil edən quzu və qulaq sözlərindən heç birinin həqiqi mənası quzuqulağı bitkisinin adı ilə bağlı deyil. Ağdam, Göyçay, Ceyranbatan və s. sözlərinin də əmələ gəlməsini təxminən yuxarıdakı kimi izah etmək olar. Bəzi mürəkkəb sözlərdə isə tərəflərdən ancaq biri öz həqiqi mənasını itirir. Məsələn, Arpaçay sözündə birinci, qəlbiqara sözündə isə ikinci komponent həqiqi mənasını itirmişdir.

İkinci mühüm cəhət şagirdlərə mürəkkəb sözləri vurğusuna görə fərqləndirmək bacarığının aşılması ilə əlaqədardır. Faktik dil materiallarının təhlili əsasında müəllim şagirdlərə öyrədir ki, Azərbaycan dilində vurğu, adətən, sözlərin son hecasının üzərinə düşür, bu qayda mürəkkəb sözlərə də

eyni dərəcədə aiddir. Bu isə o deməkdir ki, mürəkkəb sözlərdə vurğu ikinci tərəfin üzərinə düşür. Məsələn, barama açan-baramaaçan, su səpən-susəpən, özü yeriyən-özüyeriyən.

Mürəkkəb sözlər həm məzmun, həm də formaca yetginləşirsə, onun tərkibinə daxil olan tərəflər tamamilə monolitləşir, sözün tərkibi vurğuya tabe olur və bir yerdə yazılır (məsələn, şələquyruq, kəklikotu, dağkeçisi və s.).

Məzmunca yetginləşmiş, lakin formaca yetginləşməmiş mürəkkəb sözlər isə defislə yazılır. Buraya yaxınmənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn (ata-ana, bacı-qardaş və s.), əksmənalı sözlərin birləşməsindən düzələn (gecə-gündüz, dərə-təpə, aşağı-yuxarı və s.), həm də eyni sözün təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlər (tez-tez, baxa-baxa və s.) daxildir.

Sözlərin leksik-semantik yolla əmələ gəlməsi prosesinin bir sıra əsas məsələləri orta məktəblərin Azərbaycan dili kursunda öz əksini tapır.

Nəzərdə tutulan məsələlərin tədrisi zamanı həm nəzəri, həm də praktik cəhətlərə rast gəlmək olur ki, bunlar ancaq müvafiq elmi və nəzəri bilik və mülahizələrə əsaslanmaqla izah edilə bilər.

Mürəkkəb sözlər əmələ gəlməsinə və quruluşuna görə sadə və düzəltmə sözlərdən seçilsə də, sadə və düzəltmə sözlər kimi onlar da müxtəlif nitq hissələrinə ayrılır. Bununla əlaqədar mürəkkəb sözlərin də özünəməxsus xüsusiyyətləri tədrisdə aydınlaşdırılmalıdır.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, sözlərin cəmlənməsi, daha doğrusu, iki və ya daha artıq sözü müəyyən qayda ilə birləşdirmək yolu ilə müxtəlif nitq hissələrinə aid mürəkkəb sözlər əmələ gətirilir. Bu cəhətdən bəzi nitq hissələrində mürəkkəb sözlərin yaranma yolları mürəkkəb, bəzilərdə isə sadədir; mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinə, onun qaydalarının müxtəlifliyinə, əsasən, sifət və zərflərdə rast gələ bilərik. Düzəltmə qaydası müxtəlif olmayan mürəkkəb sözlərə qoşma, bağlayıcı, ədat, əvəzlilik, say və felləri daxil etmək olar.

Mürəkkəb isim, sifət və zərflər tabelilik və tabelsizlik əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Bu məsələnin öyrənilməsinin səmərəli olması üçün müəllim isim, sifət və zərflərin düzəlməsi ilə bağlı zəruri nəzəri məsələləri bilməli və tədris prosesində onların hər birindən proqramın tələbləri səviyyəsində istifadə etməyi bacarmalıdır.

Redaksiyadan

Oxucuların xahişini nəzərə alaraq, 2009-cu ildə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərindən proqram materiallarının saatlar üzrə bölgülərini dərc edəcəyik.

Biz təlim rus dilində olan məktəblər üçün də həmin fənlərə dair proqram materiallarının saatlar üzrə bölgülərini dərcini nəzərdə tuturuq.

ŞAĞIRDLƏRDƏ MÜTALİƏ BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

Vəfa YAQUBLU,
Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi

İstedadlı oxucu olmaq anadangəlmə keyfiyyət deyildir. Bu, vergi də sayıla bilməz. Araşdırmalar sübut edir ki, mütaliə mədəniyyəti illər uzunluğunu aşılır, tərbiyə olunur. Aydın ki, bu işdə ədəbiyyat müəlliminin rolu danılmazdır. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, məktəbəqədər dövrdə, eləcə də ibtidai siniflərdə mütaliə mədəniyyətinin əsasları ilə tanış olmamış şagirdlə yuxarı siniflərdə işləmək xeyli çətindir. Mütaliyə alışma prosesi nə qədər tez başlasa, bir o qədər yaxşıdır. Körpələrinə layla çalan, bayatı oxuyan, nağıl danışan valideynlər onlara erkən yaşlarından uşaq kitabları da oxusalar, bu, gələcək oxucunun formalaşmasında müsbət rol oynayır.

Psixoloqların mütaliyəyə iki fərqli yanaşmaları müşahidə edilir. Birinci yanaşmanın məği mütaliəni yalnız informasiya qaynağı olmaq anlamına gətirməsidir. Bu cür baxışlar əsasında təşkil edilmiş təcrübə nəticədə qeyri-ciddi oxucu formalaşdırır. Belə mütaliəçidə oxu materialına yaradıcı və tənqidi yanaşma çox zəif olur. İkinci yanaşmanın tərəfdarları isə xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, mütaliə oxucunun müəlliflə birgə yaradıcılığıdır. Bədii mətn yalnız naql olunan faktlar səviyyəsində mənimsənməməlidir. Bədii əsərin oxusunda emosionallığın rolu böyükdür.

Şagirdlər bu gün bədii mətnləri informativ mətnlərlə müqayisədə pis qavrayırlar. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Gündəngünə dəyişən həyat şəraiti, uşaqların məişətinə televiziya və kompüterin müdaxiləsi; uşaq oyunları əvəzinə erkən məktəbə hazırlıq məşğələləri – bütün bunlar informasiya bolluğuna və son nəticədə öyrənmə fəallığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Valideynlər də mütaliəni yalnız gərəklili informasiya mənbəyi kimi qəbul edirlər. Onlar uşaq ədəbiyyatını çox vaxt uşaq ensiklopediyaları ilə əvəz edirlər. Fraqmentlərə, parçalanmış mətnlərə, məlumatlar toplusuna alışıb şagird artıq bədii mətni bir bütöv, tam şəkildə qavraya bilmir. Sətirli məna, yazıcının gizli niyyəti mənimsənilmir, təbiət təsvirləri, lirik ricətlər qavranılmır, emosional rəy, qəhrəmanların halına acımaq, sevincinə şərik olmaq hissləri yaranmır. Bütün bunlar öz növbəsində, oxu dairəsini məyyənləşdirir və təbii ki, məhdudlaşdırır. Mütaliənin nüfuzu dayanmadan aşağı düşür. Təhsillə bağlı mütaliə müstəqil bədii mütaliəni üstələyir. Müstəqil mütaliə isə daha çox əyləncə xarakteri daşıyır. Bu baxımdan məktəb mütaliənin həcm və xarakterinə birbaşa təsir edir. Odur ki, istedadlı oxucu tərbiyə edilməsində əsas yük məktəbin, daha çox isə ədəbiyyat təliminin üzərinə düşür.

İstedadlı oxucu anlayışının əsas və qarşılıqlı əlaqəli tərkib hissələri kimi bunları göstərmək mümkündür: mütaliyə marağı və məhəbbət; estetik

qavrama qabiliyyəti və yüksək bədii zövq; ədəbi prosesə marağı; kitab seçimi bacarığı; məyyən mövzu üzrə əsərlər siyahısı düzəltmək; kitabxana məlumat aparatından istifadə etmək bacarığı; sistemli və məqsədyönlü mütaliə vardişi; mütaliyəyə özünütəlim və özünütərbiyə vasitəsi kimi şüurlü yanaşmağı bacarığı. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə oxunmuş əsəri dərk etmək bacarığı aşılır. Oxucunun tərbiyə edilməsi bədii mətnlə bağlı müxtəlif iş üsullarının mənimsənilməsinə bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu iş üsullarına konspektləşdirmə, üsulların hazırlanması, sitatların seçilməsi, lüğətlərdən istifadə və s. daxildir. Uşaqlar mətnlə bağlı öz şəxsi mövqelərini şifahi, yaxud yazılı formada ifadə etməyi bacarmalıdır. Əsər haqqında mülahizələr müxtəlif formalarda yazıla bilər: gündəlik, rəy, qəzet məqaləsi, dostlarla məktublaşma, "müəllifə məktub", inşa və s. Əsl mütaliə oxunmuş mətnin məzmununu düşünərək dərk etmək, bədii dəyərlərdən həzz almaq deməkdir. Bu cür mütaliə insanın həm aqlını, həm də ürəyini zəbt edir, həyat haqqında, insanın həyatda yeri barədə düşünməyə vadar edir, insanın mənəvi aləminin mürəkkəbliyini öyrənməyə, dünən, bu gün və gələcək haqqında fikirləşməyə səsləyir. Mütaliə mədəniyyətindən danışarkən oxunun sistemli olmasının vacibliyini unutmamaq lazımdır. Oxu sistemində şəxsi və psixoloji parametrləri görmək vacibdir. Marağı, mütaliyəyə müraciət motivləri, ədəbiyyat seçimi, qavrama səviyyəsi, zövq, fərdi reaksiya, müxtəlif janrlı əsərlərlə işləmək bacarığı və s. Mütaliyəyə kənar təsirləri də unutmamaq lazımdır: təhsil və mütaliə, mütaliə və dəb, bu və ya digər ədəbiyyatı əldə edə bilmək imkanı, mühtitin – yaxın əhatənin təsiri və s.

Faydalı mütaliə – ağır və mürəkkəb əməkdir. Ancaq vacib əməkdir. Onsuz hərtərəfli inkişaf etmiş insan olmaq qeyri-mümkündür. Unudulmamalıdır ki, mütaliyəyə həvəsin azalması incəsənətin digər növlərinə də (teatr, kino sənəti, təsviri sənət və s.) marağın azalmasına gətirib çıxardır. İstedadlı oxucunun formalaşdırılması sosial baxımdan yetkin, zəngin, mənəviyyatlı şəxsiyyətin tərbiyə edilməsi deməkdir. Oxucu nə qədər hazırlıqlı, düşüncəli olsa, mütaliənin nəticəsi mənəvi, sosial və pedaqoji baxımdan bir o qədər yüksək olar. Mütaliəni fərdi yaradıcılıq prosesinə çevirən əsərin estetik təbiətidir. Mütaliə yazıcı ilə oxucu arasında məhrəm dialoqdur yoldaşlıqdır. Oxucu müəllifin gözü ilə cəmiyyəti təqib edərək həyatın rəngbərəng üzvlərini tanıyır və öyrənir. Bu təqib əsər oxunub qurtardıqdan sonra da bitmir: yeni fikirlər, hisslər, mülahizələr yaranır. Onlar da öz növbəsində müqayisələrə, assosiasiyalara səbəb olur. Bütün bu amillər əvvəldən formalaşmış baxışlara və münasibətlərə az təsir etmir.

Böyük pedaqoq Y.A.Komenskinin məşhur sözlərini xatırlatmaq yerinə düşür: "Bu, tərbiyənin elementar qanunauyğunluqlarından biridir: əgər insan məktəbdə ikən kitab aləminə yol tapmırsa, əgər bu aləm onun qarşısında həyatın intellektual sevincələrini açıb göstərmədisə, demək məktəb ona heç nə verməmiş və o, həyata boş mənəviyyatla daxil olmuşdur". Müdrik sözlərdir və bu sözlərdə biz müəllimlərin qarşısında duran vəzifələrdən biri əksini tapmışdır: öyrətmək, mütaliə dünyasının zənginliklərinə baş vurmağı dönmədən öyrətmək.

ŞAGİRD LƏRƏ -ACAQ (-ƏCƏK), -AR (-ƏR), -MAZ (-MƏZ) ŞƏKİLÇİLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Gültəkin TAĞIYEVA,
Füzuli rayonundakı Böyük Bəhməli kənd
2 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Orta məktəbdə fel bəhsi VII sinifdə öyrədilir. Dərslərdə **-acaq²** şəkilçisinə ilk dəfə "Felin zamanları" adlanan mövzunu öyrədərkən rast gəlinir. Bildiyimiz kimi, felin gələcək zamanı 2 cür olur:

1) Qəti gələcək: 2) Qeyri-qəti gələcək.

Felin qəti gələcək zamanı **-acaq²** şəkilçisi ilə düzəlir. Feli gələcək zamanda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişsək belə olar:

gələcəyəm,	gələcəyik,
gələcəksən,	gələcəksiniz,
gələcəkdir,	gələcəklər.

Bir də felin təsriflənməyən forması olan "Feli sifət" bölməsində **-acaq²** şəkilçisindən bəhs edilir. Fikrimizcə, müasir şagirdlərin intellektual səviyyəsini daha da yüksəltmək üçün **-acaq²** şəkilçisi ilə bağlı bu məlumatlar o qədər də kifayət deyil. Həmin məlumatları zənginləşdirmək məqsədilə Azərbaycan dilindən seçmə dərslər və dərnək məşğələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirəm. Şagirdlərə izah edirəm ki, **-acaq²** şəkilçisi felin qəti gələcək zamanını əmələ gətirməklə, feli sifət şəkilçisi olmaqla məhdudlaşmışdır. **-Acaq²** şəkilçisi həm də feldən isim düzəldən leksik şəkilçidir. Deməli, **-acaq²** həm də omonim şəkilçisidir. Şagirdlərə başa salıram ki, dilimizdə bir çox isimlər var ki, fellərə **-acaq²** şəkilçisini artırmaqla yaranır: Məsələn: **dayanacaq, qanacaq, yanacaq, daldalanacaq, söykənəcək, oturacaq, döşənəcək, olacaq, sığınacaq, yatacaq, gələcək, duracaq** və s.

Sinifdəki şagirdləri 2 qrupa bölürəm. Yuxarıda verilmiş sözləri yazı taxtasına yazıram. Qruplardan biri həmin sözləri cümlədə qəti gələcək zamanda işlədir, o biri qrupdakı şagirdlər isə cümlədə isim kimi. Məsələn; **1-ci qrup:** qatar stansiyada dayanacaq. **2-ci qrup:** dayanacaq aqamla dolu idi. **1-ci qrup:** uşaq bir qədər böyüyüb hər şeyi qanacaq. **2-ci qrup:** qanacaq insanda ən ali keyfiyyətlərdir və s. Sözlər yarıya çatanda qrupların yerini dəyişirəm. Bu dəfə əksinə olur. Beləliklə, sinifdəki bütün şagirdlər fəallaşır və axtarıclılıq, yaradıcılıq qabiliyyəti yüksəlir.

Feli sifəti öyrədəndə isə şagirdləri 3 qrupa bölürəm. Yenə yazı taxtasına sözlər yazıram. Məsələn: gələcək, yatacaq, sığınacaq və s.

Qruplardan biri eyni sözü cümlədə qəti gələcək zamanlı fel, o biri feldən düzələn isim. **3-cü qrup** isə feli sifət kimi işlədir və əksinə:

1-ci qrup: Mühərribə veteranları məktəblilərin görüşünə gələcək.

2-ci qrup: Gələcək (nə?) uşaqlara məxsusdur.

3-cü qrup: Gələcək (hansı?) günlərimiz daha da şən olacaq.

1-ci qrup: Körpə beşikdə rahat yatacaq (nə edəcək?).

2-ci qrup: Onlar özlərinə yumuşaq yatacaq (nə?) düzəltdilər.

3-cü qrup: Yatacağı (hansı?) yeri oğlana göstərdilər.

Hər iki dərsi test tapşırıqları ilə yekunlaşdırıram. Bu zaman şagirdləri 4 qrupa bölürəm.

Test 1.

1. Hansı cümlədə yalnız gələcək zamanda işlənmiş fel vardır?

- Gələcəksən hər bir zaman Azərbaycan, Azərbaycan (Samad Vurğun).
- Görəcəyi işləri yekunlaşdırıldı.
- Olacağına qarşı yoxdu (Atalar sözü).
- Keçiriləcək iclas təxirə salındı.
- Kəndimizdə dolanacaq yaxşıdır. (cavab: a)

Test 2.

2. Biri feldən düzəlmiş isimdir.

- Bilirəm ki, deməyəcək
Bir sevgilim, bir də Vətən:
Şair, nə tez qocaldın sən! (S.Vurğun)
- Oturacaq təzə rənglənmişdi.
- Atam oyuncuq aldı.
- O, çantasından bıçaq çıxartdı.
- Deyəcəyi sözü dilinə gətirə bilmədi. (cavab: b)

Test 3.

3. Gələcək zamanlı feli sifət göstərin.

- Həmı sığınacağına tələsirdi.
- Yazacağı məktubun sözlərini ürəyində götür-qoy etdi.
- Adil çay içəcək.
- Mağazadan baş sancığı aldım.
- Şahidlərin xəttirəsi daim antlaşacaq. (cavab: b)

Test 4.

4. Cümlələrin birində gələcək zamanlı feli sifət tərkib əmələ gətirmişdir.

- Çəkilibəcək yolu, tikiləcək böyük körpüləri, hürüləcək divarları gözəndən keçirdi (S.Rəhimov).
- Kitab oxunacaq.
- Sədaqət göstərəcəyinə and içmişdi (H.Mehdi).
- Yanacaq bahalaşdı.
- Yağın yağış kasacaq. (Cavab: c)

Şagirdlərin cavablarını qiymətləndirdikdən sonra ev tapşırığı kimi tövsiyə edirəm ki, bədi ədəbiyyat nümunələrindən ehtiyatla seçsinsinlər ki, tərkibində **-acaq²** şəkilçili sözlər olsun və onların hansı məqamlarda (qəti gələcək zamanlı fel, gələcək zamanlı feli sifət, feldən düzələn isim) işlədiyini müəyyən etsinlər.

Azərbaycan dilində çox işlənən **-ar²**, **-maz²** şəkilçilərinin işlənmə məqamları daha genişdir. Aşağıdakı variantlara diqqət edək:

1. **-ar²** şəkilçisi feldən isim düzəldir. Məsələn: aç-ar, çıx-ar, yaz-ar, ax-ar, çap-ar və s.

2. **-ar²** feldən insan adı bildirən isim düzəldən şəkilçidir. Məsələn: Anar, Gülar, Sevar, Yetər, Çapar, Yaşar.

3. **-maz²** şəkilçisi feldən insan adı bildirən isim düzəldir. Məsələn: Qorxmaz, Solmaz, Dönməz, Sönməz.

4. **ar²** isimdən fel düzəldən şəkilçidir. Məsələn: ot-ar (maq), köz-ər (mək) və s.

5. **-ar²** şəkilçisi feldən sifət düzəldir: axar su, yanar ürək.

6. **-maz²** feldən sifət düzəldir. Məsələn: dinməz uşaq, tükənməz arzu və s.

7. **-ar²** şəkilçisi sifətdən fel düzəldir. Məsələn: boz-ar (maq), göy-ər (mək), yaş-ar (maq) və s.

8. **-ar²** felin zaman kateqoriyasını ifadə edərək, qeyri-qəti gələcək (təsdiq) şəkilçisi olur. Məsələn: quş uçar, at qaçar və s.

9. **-maz²** qeyri-qəti gələcək zamanın inkar şəkilçisidir (felin qeyri-qəti gələcək zamanını yaradan **-ar²** (təsdiq) şəkilçisindən əvvəl **-ma**, **-mə** inkar şəkilçisi işlədikdə II və III şəxsin təkli və cəmində r saiti z samiti ilə əvəz olunur. Məsələn: alarsan-almazsan və s).

10. **-ar²** feli sifət şəkilçisidir. Məsələn: Qaynar su.

11. **-maz²** feli sifət şəkilçisidir. Məsələn: **Daşınmaz əmlak**. Göründüyü kimi **-ar²** və **-maz²** həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi olmaqla bərabər, həm də omonimlik statusuna malikdir. Belə çoxvariantlı şəkilçiləri 2-3-dərsdə şagirdlərə aşılamaq, əlbəttə çox çətindir. Müəllimdən böyük ustalıq, say və bacarıq tələb edən belə materialları şagirdlərə müntəzəm öyrətmək lazımdır ki, oxşar şəkilçilərin işlənmə məqamlarını ayırd edə bilsinlər. Bunun üçün bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməklə daha səmərəli nəticəyə nail ola bilərik.

Eyni şəkilçinin həm feldən sifət, həm də feli sifət düzəltməsi mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır.

Elmi ədəbiyyatda oxuyuruq: **-ar²** və onun ayrıca şəkilçisi kimi formalaşan inkar qarşılığı **-maz²** fellərə qoşularaq, feli sifət əmələ gətirir. Lakin əvvəlki feli sifətlərdən fərqli olaraq, bunlar əşyanın vəziyyət və xasiyyətini təyin etməklə yanaşı, semantik cəhətdən sifətə yaxınlaşır. Bir növ feli sifətlə feldən düzələn sifət arasında keçid təşkil edir. Məsələn: **dönməz insan, qaynar su, uçar quş, bərişməz insan** və s. (Müasir Azərbaycan dili. II Cild. "Elm" nəşriyyatı. Bakı – 1980, səh.377).

Təəssüf ki, yuxarıdakı misallara bənzər nümunələr feldən düzələn sifətlərə də aid edilmişdir. Məsələn: **axar su, yanar dağ** (yenə həmin kitabda, səh.111).

Sifətdən daha çox feli sifət mövqeyində dayanan belə nümunələr, atalar sözləri və aforizmlərdə daha geniş şəkildə özünü göstərir. Məsələn: "Axar su təmiz olar", "Gedən gətirər, yatan itirər" və s.

Çox maraqlı məqamlardan biri də budur ki, indiki zaman feli sifətlərini əmələ gətirən **-an²** şəkilçili feli sifətlərin işləndiyi cümlələrin əksəriyyətinin, atalar sözləri və aforizmlərin bir çoxunun xəbəri qeyri-qəti gələcək zaman əmələ gətirən **-ar²** və yaxud **-maz²** şəkilçisini qəbul edərək ya təsdiqdə, ya da inkarda olur. Məsələn: "Hər oxuyan Molla Pənah Vaqif olmaz", "Bal tutan barmaq yalar", "Qalan işə qar yağar", "Əldən qalan əlli il qalar", "İşləməyən dişləməz", "Qaçanı qovmazlar" və s.

-Acaq² şəkilçisinin öyrədilməsinə tətbiq etdiyim üsullardan istifadə edərək Azərbaycan dilində **-ar**, **-maz** şəkilçilərinin işlənmə məqamlarını şagirdlərə öyrədir və dilimizin necə zəngin, işlək, dərin məzmunlu olduğunu möhkəm qrammatik qaydalarla tənzimləndiyini onlara aşılayıram.

Əziz oxucular!

Sizin xahişiniz nəzərə alınaraq, jurnalın yaxın saylarında ali pedaqoji məktəblərin "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" və "Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri" fənlərindən program materiallarının saatlar üzrə bölgüləri dərc olunacaqdır.

Digər arzu və təkliflərinizi də gözləyirik.

Polemika

MÜƏLLİM KADRLARININ HAZIRLANMASINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRİN NƏZƏRƏ ALINMASI MÜHÜM ŞƏRTDİR

Rəşid MƏHƏRRƏMOV,
pedaqoji elmlər namizədi

Dünyada qloballaşma, inteqrasiya prosesləri gedir. İnformasiyaalma imkanları genişlənir. İnkişaf edən ölkəmiz bu proseslərdə yaxından iştirak etməyə çalışır. Başlıca məqsəd ondan dövlətçiliyimiz, tərəqqimiz naminə səmərəli istifadə etməkdir.

Dünyanın hər yerində - istər inkişaf etmiş ölkələrdə, istərsə də inkişaf yoluna qədəm qoymuş dövlətlərdə milli dəyərlərə, ilkinə, kökünə qayıdış meyli baş qaldırır. Bunu da təsadüfi saymaq olmaz.

İqtisadi inkişafa, elmlərin tərəqqisinə istənilən qədər vaxt, vəsait, enerji sərf olunmaması, mənəvi dəyərlərə münasibətdə tarazlığın gözlənilməməsi bəşəriyyəti "olum və ya ölüm" sualı qarşısında qoya bilər. Artıq indi heç kəsə sır deyil ki, dünyada gedən müharibələr, tökülən qanlar, insanların böyük bir hissəsinin aclıq və səfalət içərisində yaşaması, ədalətsizliklər... həm də mənəvi dəyərlərə göstərilən sayğısız münasibətin, adamların minillər ərzində formalaşmış adət-ənənələrə biganəliyinin nəticəsidir. Məhz bunlar dünyada milli dəyərlərə yeni münasibət, yeni yanaşma tələb edir.

Hörmətli redaksiya! Jurnalınızın səhifələrinə milli dəyərlərin rolu məsələsinə yer ayırmağınız, xüsusilə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində milli dəyərlərin yeri, onlardan istifadə problemlərinin qaldırılması biz müəllimləri sevindirir. Bu cəhətdən pedaqoji elmlər namizədi, imzasına mətbuatda müntəzəm rast gəldiyimiz Oqtay Abbasovun jurnalınızda dərc olunan yazıları diqqəti daha çox çəkir. Bu yazılarda biz müəllimlər üçün faydalı cəhətlər çoxdur. Onların bəziləri üzərində dayanmağı zəruri hesab edirəm.

Müəllif milli dəyərlərdən təlim prosesində istifadənin əsas ağırlığının məhz müəllimin üzərinə düşdüyünü xüsusi qeyd edir. Müəllimin işinin nəticəsinin isə onun hazırlıq səviyyəsindən asılı olduğu danılmaz həqiqətdir. O.Abbasovun "Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasında

milli dəyərlərdən istifadənin zəruriliyi" adlı məqaləsində ("Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2008-ci il, №2, səh.69-75) məhz bu məsələlər öz əksini tapmışdır. Müəllif adıçəkilən yazıda Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin şagirdlərin milli dəyərlər ruhunda tərbiyəyə yiyələnmasında rolunu yüksək qiymətləndirir ki, bu da tamamilə həqiqətə uyğundur. Yaxşı cəhətdir ki, məqalədəki fikirlər başəri dəyərlərlə vəhdətdə nəzərə çatdırılır.

Daha bir müsbət cəhət budur ki, Oqtay müəllim təkcə milli dəyərlərdən istifadənin zəruriliyini şərh etməklə kifayətlənmir. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasında milli dəyərlərdən istifadənin imkanlarını və yollarını göstərir ki, bu da məqalənin praktiki əhəmiyyətini xeyli artırır.

O.Abbasovun jurnalınızın 2008-ci ilin 3-cü nömrəsində dərc olunmuş "Dilimizi gənc nəsə milli dəyər kimi öyrədək" adlı məqaləsi də müəllimlər tərəfindən maraqla qarşılandı. Məqalədə irəli sürülən təkliflər bir daha göstərdi ki, milli dəyərlərimizin tacı olan ana dilimizin saflığının qorunmasında, onun məktəblilərə və deməli, sabahın vətəndaşlarına, cəmiyyətimizin gələcəyi üçün məsuliyyət daşıyacaq insanlara öyrədilməsində müəllimlərin üzərinə nə qədər böyük məsuliyyət düşür.

Müəllifin hər bir yazısında haqqında bəhs etdiyi amili ideallaşdırmaması, onu cəmiyyətdə gedən proseslərdən təcrid etməməsi, onları vəhdətdə götürməsi xüsusi qeyd edilməlidir; müəllif dənə-dənə vurğulayır ki, müəllim nə qədər təcübəli, istedadlı olsa da, dilə məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Dil adi kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, milli varlıq kimi dəyərləndirilməlidir.

Məncə, müəllim kadrları hazırlayarkən onlara bütün mənəvi komponentlərlə yanaşı, milli dəyərlərin aşılınması və bu yöndə zəruri hissələrin böyüməkdə olan gənc nəsə ötürülməsi imkanlarının təqdim edilməsi olduqca vacib şərtir. Jurnalın həmin istiqamətdə axtarıclığı və ümumiyyətlə, onun yaradıcı fəaliyyəti bizi çox sevindirir.

İstərdik ki, təkcə müəllim kadrlarının hazırlanmasında deyil, şagirdlərin həyata hazırlanmasında da milli dəyərlər ruhunda tərbiyəyə xüsusi diqqət yetirilsin. Bu diqqət işə bütün qüdrəti ilə milli kökə bağlı insanlardan gələ bilər. Ona görə də müəllim hazırlığına sadə məsələ kimi baxmaq olmaz.

Hörmətli redaksiya! "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" bizim stolüstü jurnalımızdır. Son dövrlərdə jurnal estetik cəhətdən də gözoxşayan bir şəkildə nəşr olunur. Onda verilən məqalələrin məzmunca zənginləşməsi onun elmi-praktik dəyərini xeyli artırmışdır.

Arzu edirik ki, jurnal bundan sonra da biz müəllimlərə öz işimizi səmərəli qurmaqda yardımçı olsun.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMİMİ YADA SALANDA...

Oqtay ABBASOV,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Bir də gözünü açıb görürsən ki, vaxtilə sənə dərs demiş, həyatda yer tuta bilməyən üçün əlindən gələnlərin hamısını etmiş müəllimlərin böyük əksəriyyəti dünyasını dəyişib. Təəccüblənirsən. Bu təəccübün səbəbi barədə çox düşünmüşəm. Axı, qeyri-adi heç nə yoxdur: dünyaya gəlmiş insan bir gün köçünü çəkəcək. Biz kimsə əvəz etməmişik (əgər əvəz edə bilməmişiksə), bizi də kimsə əvəz etməlidir. Çox sonralar təəccübümün səbəbi aydın olub; demə, müəllimimiz olmuş adamların vaxtilə gözəgörünməz şəkildə ruhumuza hopmuş fikir və düşüncələrinin heç vaxt bizi dərk etməməsidir təəccübümün səbəbi. Mənim və yaşdılarımın qismətinə həmişə yaxşı müəllimlər düşüb. Bu yaxşılıq özünü nədə göstərirdi? İlk növbədə onların bacarıqlarını təmənəsiz şəkildə, yüzə-yüz şagirdlərindən əsirgəməmələrində! Yəqin ki, ilin 9-10 ayını yük maşını belə işləməyən yolların kəsişmələrində yerləşən, elektrik işığına həsrət kəndlərimizdəki məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin yaxşı insan kimi formalaşmalarının, onların arasından nəinki Azərbaycanda, keçmiş SSRİ-nin bir çox yerlərində şöhrət qazanmış adlı-sanlı mütəxəssislərin yetişməsinin başlıca səbəbi elə o cür müəllimlər olmuşdur. Tarix etibarilə anı, insan ömrünün ölçülərinə görə çox arxada qalmış illərə nəzər salıram. Gözlərimin qabağında bəlkə də dövrün çox müəllimlərinin ümumiləşdirilmiş obrazı olan Telman Əliyev canlanır. "Ümumiləşdirilmiş" deyəndə nəyi nəzərdə tuturam? Onu nəzərdə tuturam ki, müəllimlərin əksəriyyəti kimi, T.Əliyev də peşəsini sevirdi. Müəllim olmaq arzusu ilə o vaxt V.İ.Leninin adını daşıyan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna daxil olmuşdu. Azərbaycan dili, ədəbiyyat və tarix müəllimliyini seçməsi ona dövrünün görkəmli alimlərinin mühazirələrini eşitmək, seminarlarında iştirak etmək nəsis etmişdi. Paralel şəkildə sonralar tanınmış ziyalılar, alimlər kimi öz dəst-xətləri ilə tanınan A.Eminov, A.Şirinovla birlikdə oxumuş, onlarla dostluq etmişdir. Hələ tələbə ikən güləşlə məşğul olmuş adlı-sanlı məşqçi Göyüş Məmmədovdan idmanın bu növünün sirlərinə yiyələnmişdir. Telman Əliyevin idman uğurlarını əks etdirən sənədləri nəzərdən keçirəndə "məşğul olurdu" ifadəsinin cılızlığı bütün çıpaqlıqlığı ilə görünür. Telman əyani təhsil alan tələbələrin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına qoyulan qadağaya baxmayaraq işə girmiş və dəmir yolunda vaqonlardan yük boşaltmaqla maddi vəziyyətini birtəhər tənzimləyirdi. Təsəvvür edin, uğurla təhsil almaq, idman yarışlarında iştirak etmək, ən ağır bir işdə çalışmaq və qısa müddətdə idmanda zirvə sayılan səviyyəyə ucalmaq. Bu sənədlər iştirak etdiyi yüzlərlə yarışda tək-tək hallarda onun ikinci yerlə kifayətləndiyindən xəbər verir. Qalan hallarda T.Əliyev həmişə üz-üzə gəldiyi rəqibləri üzərində qələbə qazanıb. Az vaxt ərzində o dövr üçün çox şərəfli sayılan "SSRİ idman ustası" adına layiq görülüb. Sonralar, müəllim işlədiyi dövrdə SSRİ-nin ən yaşlı çempionu adını qazanıb.

Ehtiramlı oxucunun "bunların müəllimlə bağlı yazıya nə aidiyyəti var" sualını fəhmlə duyduğumdandır ki, deyirəm: çox aidiyyəti var: Telman Əliyev kimi həssas, hələ uşaqlıqdan dünyanın hər üzünü görmüş, bərkə-boşa düşmüş bir adam bilməmiş olmazdı ki, tələbəlikdən sonrakı fəaliyyətini müəllimliyə deyil, idmana həsr etsə həyatını tam təmin edə bilər: Bakıda ev, maşın sahibi

olar. Şöhrətlənər, bir sözlə, özünə insana layiq olan hər şeyi əldə edə bilər. Lakin o şüurlu şəkildə əksini etdi. Bu yolu seçməsinin əsas səbəbi isə şübhəsiz, onun qəlbindəki müəllim, özü də məhz Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi olmaq istəyi idi. Bax, müəllim hazırlığının ən yaralı yerlərindən biri budur: "O biri ixtisaslara düşməsəm, müəllim olaram" – indi gələcək məktəb işçisi kimi auditoriyalarda qarşılaşdığımız gənclərin çox böyük əksəriyyəti müqəddəsliyini hələlik saxlayan bu peşəni belə seçiblər...

Yəqin ki, o vaxtın dəyərli qaydalarına görə (institutda yaxşı oxumaq, onun idman şərəfini SSRİ-nin ən mötəbər yarışlarında ucaltmaq və s.) Telman asanlıqla öz təyinatını doğma rayonuna – doğulub boya-başa çatdığı Kürdəmirə ala bilərdi. Lakin o indi çoxlarına qaribə, bəlkə də gülməli gələn bir hərəkət etdi. Öz təyinat taleyini "yərbölüşdürənlərin" ixtiyarına verdi. Onlar nəzərə aldılar ki, Dəvəçi rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyat (üstəgəl, tarix) müəlliminə daha çox ehtiyac var. Buradan da onu göndərdilər rayonun ucqar, amma öz yetirmələri ilə həmişə öyünməyə haqqı olan o vaxtki Çarraq məktəbinə (ona görə "o vaxtki" yazıram ki, şagirdlərinin sayından asılı olmayaraq sovet dönəmində həmişə saxlanılmış bu məktəb xeyli vaxt fəaliyyət göstərmədi və artıq xarabaya çevrilmiş binası nəhayət, rayon icra hakimiyyətinin və Çarraq bələdiyyəsinin təşəbbüsü ilə bərpa olunmağa başlayıb). Kimin – məktəbin, yoxsa Telman müəllimin bəxti daha çox gətirdi bu təyinatdan? Tam əminliklə demək olar ki, hər ikisinin; Telman zəngin təcrübəsi, yaxşı müəllimləri olan bir məktəbə düşməklə, məktəb Telman Əliyevin bu məktəbə daha isti nəfəs, canlanma gətirməsi ilə!

Bu sətirlərin müəllifinin Telman müəllimlə tanışlığı da onda – 1964-cü ildə yeddinci sinifdə oxuyanda oldu. Zənnim məni aldatmırsa, sentyabrın ilk dərslər günü idi. Artıq onun məktəbimizdə işləyəcəyini bildirdik. Sinfə daxil oldu. Hamımız ədəblə ayağa qalxıb salamını aldıq. Özü də hiss edirdi ki, gözümlü əzilmiş qulaqlarından, burnundan, sinəsindəki üstündə "Master sporta SSR" yazılmış nişandan çəkkə bilmirik. Amma sonralar bildik ki, bu qulaq-burunla bu nişan arasında çox ciddi əlaqə varmış. Əvvəlcə qısa sual-cavab etdi. Sonra... sonra dərslər bu qədər tez başa çatdığına heyrətləndik. Əslində özüm müəllim olandan sonra bildim ki, yeddinci sinfə qədər tədris olunmuş materialları yada salırmış; hər bir yazıçının doğum və ölüm tarixini, haqqında danışdığı əsərlərinin adını əlindəki təbaşirlə lövhəyə yazır və bizdən də dəftərlərimizdə bunları qeydə almağı tələb edirdi. Sonrakı günlər, həftələr biz şagirdləri ona yaxınlaşdırdı. Uşaq duyumu ilə necə kövrək ürəyə malik olduğunu getdikcə daha çox hiss edirdik. Yaxınlığın digər səbəbi də yəqin Telman müəllimin qısa müddətdə məktəblilərdə idmana, xüsusən, güləşə yaratdığı maraq oldu. Bir dəfə dərslərdən sonra gördük ki, məktəbyanı internatın köhnə yataq döşəklərini saf-çürük edir, əlindəki qıyıyla cırıq-söküklərini gözəyir (tikir). Heç kim heç nə demədi. Amma 5 dəqiqə keçməmiş qızlar bu işi öhdələrinə götürdülər və döşəkləri daha səliqəli şəkildə "qaydaya" saldılar. "Bu döşəklər nəyə lazımdır?" sualına növbəti gün cavab tapdıq: Telman müəllim onları səliqə ilə məktəbin həyatına sərmişdi. Məktəbdə "qaydaya qanuna uyğun" güləş yarışları belə başladı. Çox sonralar bildik ki, bu yarış yox,

seçim imiş – Telman müəllim güləşə "qabiliyyəti" olan uşaqları müəyyənləşdirirdi ("gözaltı" edirdi).

Maraqlıdır ki, o, digər uşaqları da məşqlərdən uzaqlaşdırmadı. Amma "gözaltı" etdikləri ilə daha çox məşğul olmağa başladı. Bu sətirləri qələmə alarkən yadıma mədəniyyət, inkişaf tariximizdə mühüm yer tutmuş insanların təhsil aldıkları Qori Seminariyasında tələbələrin (seminaristlərin) iştirakı ilə həyata keçirilən tədbirlərin böyük əksəriyyətində məktəb direktorunun öz ailəsi ilə iştirak etməsi faktı düşür. Bu ona görə deyildi ki, direktor ailəsi ilə əylənməyə başqa tədbir tapmırdı və ya vaxtı gen-bol idi. Yox, ona görəydi ki, tələbələrin təşkil etdikləri tədbirlərdə özünün, ailəsinin görünməsinin, iştirakının ruhlandırıcı, təbiiyələndirici təsirini yaxşı başa düşürdü. Bax, elə bütün bunları nəzərə alanda başa düşdüm ki, mən Telman Əliyevi ancaq sinifdə, dərslərdə təsvir etməklə onun müəllim obrazını olduğu kimi yarada bilməyəcəyəm. Əslində müəllim peşəsi ilə bağlı bir həqiqət də budur ki, bu peşənin ağırlıqlarına qatılmaq istəyənlər gərək həm də dərslərdən başqa tədbirlərdə müəllim olsunlar: başqa peşə sahibləri işdən sonra öz peşələri barədə düşünməyə bilərlər, müəllimin isə buna haqqı yoxdur!

Təbii ki, zaman-zaman hər bir sahədə, o cümlədən, təhsildə yeniliklər yaranır, islahatlar aparılır. Bu yenilikləri öyrənən, işində tətbiq edən müəllimin uğurları daha çox olur. İndinin özündə də təlimdə uğur üçün vacib şərtlərdən sayılan "qarşılıqlı fəallığı" biz – Telman müəllimin şagirdləri onun dərslərində daim görür, bu fəallığı yaşayırdıq. Sonralar – tələbəlik illərində öyrəndim ki, təlimin vəzifəsi təkcə bilik vermək deyilmiş, bu prosesdə şagird həm də təbiiyə olunmalı, onun psixoloji keyfiyyətləri inkişaf etdirilməlidir. Öyrənəndən sonra Telman müəllimin öz dərslərində bu vəzifələri necə məharətlə yerinə yetirdiyini, onları necə dəqiqliklə əlaqələndirdiyini etiraf etməli oluram. Doğma dilə, ədəbiyyatımıza, onun nümunələrinə məhəbbət təbiiyəsi üzrə Telman müəllimin apardığı işləri unutmamaq üçün deyil. Bəlkə elə bunun nəticəsidir ki, az vaxtdan sonra sinifimizdəki şagirdlərin əksəriyyətinin şeir yazdığı məlum oldu. İndi mənim üçün ən maraqlısı odur ki, şeir oxuyan şagirdlərdən birinə kimsə güldü. Telman müəllimin həmin uşağa necə baxdığını unuda bilmirəm. Sözlə dəqiq ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm. Həmin baxışların mənası təxminən belə idi: sən bu yersiz gülüşünlə sinif yoldaşını ruhdan salırsan, onu incidirsən iş bununla bitmədi. Telman müəllim yersiz gülən şagirdi dərslərdən sonra saxladı. Onunla nə danışdı, nə danışmadı, bunu ikisindən başqa heç kəs bilmədi. Amma dəqiq yadımdadır ki, bundan sonra sinifdə hansısa səhv cavaba, öz fikrini söyləməyə görə gülmək, danışanın sözünü kəsmək kimi hallarla qarşılaşmadıq.

Kənd həyatına eyni fəallıqla qoşulması, camaatın xeyrindəşərində iştirak etməsi qısa müddətdə Telman müəllimin hörmətini daha da artırdı. Sanki elə Çarraqda doğulub boya-başa çatmışdı. Həssaslıqla güc onda vəhdət təşkil edirdi. Vaxtilə şagirdi olmuş, sonra uzun illər polkovnik kimi el arasında "Prezident qvardiyası" adlanan quruma komandanlıq etmiş Zakir Ağayarovun dediklərindən: – Az müddətdə hamımızın qəlbini ələ aldı. Dərslərindən aşağı qiymət alanlar daha sayla qatılmağa, fiziki cəhətdən zəiflər bu qisuru aradan qaldırmağa çalışırdılar. Çox vaxt məşqləri çöldə, çəməndə, bulaq

başında təşkil edərdi. Mən bunun mənasını, əhəmiyyətini özüm peşəkar idmançı olmağa başlayandan sonra dərk etdim. Heç yadımdan çıxmır. Bu dəfə məşq üçün Çarraqalının yaxınlığındakı "Küntəkə" adlanan bulağın ətrafındakı otu topuğa qalxan çəmənliyi seçmişdi. Nə isə oxlamış kimi çəmənə yavaş-yavaş gəzməyə başladı. Gözünür ayağı daşın döyüdü. Ayağı ilə daşın kənarına itələməyə çalışsa da alınmadı. Dizlərini yerə verib kütüyü torpağa taxınan yarım metr işləmiş daşın çənbə, kənarı atandan sonra güllümsədi.

Z. Ağayarovun söylədikləri fakt ilk növbədə T. Əliyevin bir müəllim kimi həssaslığını, şagirdlərə qayğısını göstərir: onların gülşəcəyi yerin təhlükəsizliyini əvvəlcədən öyrənir. Sonrakı nəticə isə budur ki, çıxmayan daşın toxunmadan başqa bir yer seçmək mümkündür. Lakin o bunu etmədi. Şəxsi nümunəsi ilə oradakılara göstərdi ki, çətinlikdən qaçmaq yox, onu aradan qaldırmaq, dəf etmək lazımdır. Mən bunu təkcə Telman müəllimlə bağlamaqla, digərlərinin zəhmətini azaltmaq istəmirəm. Amma burada bir əlaqənin, qanunauyğunluğun olması səksizdir ki, həmin dövrdə adını yuxarıda qeyd etdiyim şagirdlərin böyük əksəriyyəti vəzifəsindən asılı olmayaraq həyatda özlərinə yer tuta, elə-obaya, Vətənə faydalı ola bildilər.

Sonra, mən təhsilimi Dəvəçi şəhərindəki T. Abbasov adına orta məktəbdə davam etdirəndə bizim münasibətlərimiz dostluğa çevirildi. Demək olar ki, hər həftənin cümə günü Dəvəçiyə gələr, mənə də özü ilə götürərək şəhərin idman zalına gedər, məşq edərək. Birlikdə qalardıq. Yadımdadır ki, ədəbiyyatdan imtahana hazırlaşdığımızı görüb bilet kitabçasını aldı və oradakı sualları bir-bir izah etməyə başladı. Sonralar bildim ki, oxuduğum məktəbə mənim xəbərim olmadan bir neçə dəfə gəlib, müəllimlərimlə görüşüb, qiymətlərimlə maraqlanıb. Bunu biləndə fikirləşdim yaqın, atam ondan mənim dərslərimlə maraqlanmağı xahiş edib. Amma növbəti tətildə evə gələndə atamla söhbətdən əmin oldum ki, o bu barədə Telman müəllimə heç nə deməyibmiş... Telman müəllim belə bir insandır.

Sonralar yollarımız ayrıldı. O, iş yerini dəyişərək Kürdəmirə getdi. İllər bir-birini əvəz etdi. İşimlə əlaqədar Kürdəmir Rayon Təhsil Şöbəsinə ezməliyətdə idim. Təhsil şöbəsinin müdiri nəcib insan və yaxşı ziyalı Məcid Məcidovla söhbət zamanı ədəbiyyat müəlliminin kürdəmirli olduğunu dedim. Adını soruşdu. Daha heç nə demədi. Axşam mehmanxanada kitab oxuyurdum. Qapı döyüldü. Açdım. Telman müəllim idi. Nə qədər təkid etsə də evlərinə getmədim. Elə bil daxili bir hiss mənə deyirdi ki, bu sizin axırncı görüşünüz ola bilər, ikilikdə qalın. Səhərəcən söhbət etdik. Az qalırdı ki, ilk dəfə pedaqoji fəaliyyətə başladığı kəndin daşından-kəsəyindən, ağaclarındakı yarpaqlarından da xəbər tutsun. Səhər ayrıldıq. Fəciəli ölümünü eşidəndə nədənsə ancaq mehmanxanadakı Telman gözələrimin qabağında canlandı.

Artıq özüm də uzun illərdir ki, müəlliməm, gələcək müəllimlərə dərs deyirəm. Bu tələbələrin mənə ünvanlandığı səmimi təriflərlə dolu yüzlərlə yazını vərəqləyəndə əvvəllər yaman qürur duyurdum. Amma indi aydın oldu ki, tələbələrə bu məktubları yazmağa vadar edən mən yox, vaxtilə mənə dərs demiş insanların – Əhmədşafa Cəfərovun, Allahverən Abbasovun, Çobanşah Quliyevin, Yusif Vahabovun, Məryəm xanımın, İsbət İsakovun, Həmidə Abbasovanın, Mərdan Muradxanovun, Bəşir Əhmədovun, Zəhid Xəlilin və bir də əlbəttə ki, Telman Əliyevin nümunələri olub. Mən sadəcə bu nümunələri yaşatmağa çalışmışam...

Məhəmməd BAHARLI

YAZ GƏLƏR...

Yaz gələr, yəni də qaynar qanın.
Bizim pancaraya dikilər gözün.
Mən elə baxaram, od tutar canın,
Çatlayar şüşəsi pancaranızın.

Hələ ki sazaqdır, hələ ki qəşdir,
Hələ ki quşlar da nəgmə oxumur.
Hələ ki qar yağır, naxış-naxışdır,
Hələ ki torpaq da xali toxumur.

Mən sənə yadına düşmədim, neynək,
Qanım ağuşunda ümid baslarım.
Ötərib pancara önlüncə tək,
O gəzəl, o güycək yazı gözələrim.

Yaz gələr, yəni də qaynar qanın,
Bizim pancaraya dikilər gözün.
Mən elə baxaram, od tutar canın,
Alışar pərdəsi pancaranızın...

SEVGİ

Gün gələr ki sənəin də
Qapını döyər sevgi.
Bir könül nəğməsində
Sözünü deyər sevgi.

Sevgi çiçək, sevgi bar,
Ruh dediyin də odur.
Sevgi dilək, sevgi yar,
Çıx o gələnin yolda dur.

Gözələm ümid ilə,
Bəxt üzünü gülcək.
Harada olsa belə,
Səni sevən gələcək.

MƏN BÜLBÜLƏM, SƏN DƏ GÜL

Mən sənəin bülbülünəm,
Sən də mənim güllümsən.
Mən sənəin oxuyum,
Sən mənim üçün güllümsən.

Güllüşün çiçək açsın,
Çiçəyi ətir saçsın.
Ətirinə quşlar uçuşun,
Bəyən et ki, mənimdən.

Bəzəyim nəçə konça,
Bəy otağı boyuncu.
Əylən, oyna doyuncu,
Görünür ki, gəlinsən.

Mən sənəin bülbülünəm,
Sən də mənim güllümsən...

POEZİYA

NAZ

Gül bülbülə naz edir,
Bülbül gülə naz edir.
Quşlar çiçəklər gütüb,
Bir-birinə göz edir.

Bülbül nəgmə oxuyur,
Gül də ətir qoxuyur.
Torpaq xali toxuyur,
Gül üçün cəhiz edir.

Baxıb güllə, bülbülə,
İçim dolur eşq ilə.
Qəlbimdə bir gözələ
Məhəbbət pərvaz edir.

GÖZLƏRİ

Ah, bu qızın əla bil
Qara tutdu gözünü.
Bir baxışla qəlbimə
Kəmənd atdı gözünü.

Arsızınca kölgəyə
Sürünməm mən demək.
Balka da endi kömək
Bir naz satdı gözünü.

Nə olar bu kölgəyə,
Dur, qoşa gedək, deyə?
Hələlikse bəndəyə
Qazamatdı gözünü.

ARZU

Adımız çıxıb birgə,
Ay qadını alım mən,
Biz də toy edək balka,
Toy, qadını alım mən?!

Bəzəyim nəçə sənə,
Gələn gətirəm sənə.
Sənəmə üstə sənəmə
Qoy, qadını alım mən.

Aylar ötsün, yaz olsun,
Nəçə oğlan, qız olsun,
Boy sırası düzülün,
Say, qadını alım mən.

Sən nənə ol, mən baba,
Dörd tərəfimiz baba.
Mən toxunma bax ha,
Day, qadını alım mən.

Söykənək mütəkkəyə,
Boylanaq yərə-göyə.
Çək "pəh" deyə-deyə
Çay, qadını alım mən.

BİR QIZ GÖRDÜM

Bir qız gördüm çeşmə üstə,
Hərlikləri quluc-qulac.
Qaşları yay, ağzı plüta,
Yanaqları moruq, giləs.

Görək ondan soruşaydım,
Sən kimin qızsan belə?
Balka da emmisen aydan,
Ya dan öldürsən belə?

Ədəbi mühit

Görək soruşaydım, görək
Sarılaydım ayağın.
Nahaq düşündüm o mələk
Məni buraxmaz yaxın.

BU, NƏ İLƏHİ SEVGİ?

Həsretindən qovrulur,
İnləyir içim, çöllüm.
Heç də uzaq deyilsən,
Uzatsam, çatar əlim.

Bos niyə bu həsrətin,
Daşın atamıram?
Önlümdə bir gözələ
Mən sənə çatamıram?

Bu, nə iləhi sevgi,
Bu, nə həsrətdi belə?
Bülbül cürət tapmır ki
Sarıla qızıl güllə...

MƏLƏK

Tut yağışın ucundan,
Düş, yanıma gəl, Mələk!
Əyində də haşqandan
İslamın bir tül köynək.

Durum tamaşana mən,
Baxım göz-qəşına mən.
Dolanım başına mən,
Sənəmə sevən ürək.

Üzümə gillən kimi,
Sarılm ilan kimi,
Yağış azalan kimi,
Yəni çıxıb get, neynək.

Tut yağışın ucundan,
Düş, yanıma gəl, Mələk!

GƏL APAR ÜRƏYİMİ

Olanım bir ürəkdir,
O da sənəin qismətin.
İnan, inan ki sənəin
Ona çətindir, çətin.

Gəl apar ürəyimi,
O mənim yox, sənəindir.
Ürək sevənin deyil,
Ürək sevənləndir...

QAYIT

Coxdandır küsüb gərmisən,
Gən qayıt, omlun-gülmən.
Day xatirəmə dəy mənim mən,
Dəyməməni, başına donum.

Yarı canım sənənin gedib,
Yarı canım da mənədir.
Qayıt, gör ki sənənin sonu
Yarı canım nə gündədir...

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

Amerika alimləri müəyyənləşdiriblər ki, insanın qulaqları müxtəlif cür eşitmək qabiliyyətinə malikdir. Sən demə, bəzi səslər məhz sol qulağın, bəziləri isə sağ qulağın eşitməsi üçün nəzərdə tutulub. Söhbət heç də ondan getmir ki, yaş həddi artdıqca insanın eşitmə qabiliyyəti zəifləyir. Kaliforniya Universiteti alimlərinin keçirdiyi eksperimentdə 3 min körpə iştirak edib. Onların qulaqlarına mikroskopik aparatlar yerləşdirilib və məlum olub ki, musiqi səsinə sol, insan səsinə isə sağ qulaq daha həssaslıqla qəbul edir.

“Oki Electric Industry” Kompaniyasının yeni kəşflərindən biri də mobil telefonun kamerasının köməyi ilə öz sahibini tanımasıdır. Daha dəqiq desək, telefon sahibinin gözləri onun kamerasının yaddaşında əks olunacaq. Bunun sayəsində isə telefon yalnız öz sahibini “görəndə” kodu açacaq. 2007-ci ilin mart ayında satışa çıxarılacaq telefon daha çox Yaponiya istehlakçılarının istifadəsinə veriləcək. Bu sistemin tətbiqi mobil telefon oğurluqlarının qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

İtaliya və İsveçrədə aparılan 8 araşdırmada bol soğan və sarımsaq yeyən yaşlıların bağırsağ, yumurtalıq və böyrək xərçənginə tutulma ehtimalının ən az olduğu üzə çıxıb. “American journal of Clinical Nutrition”da keçirilən araşdırmada sarımsaq və soğanın tərkibindəki antioksidantların xərçəng şisinin böyüməsinin qarşısını aldığı bildirilib.

Dostların azlığı, xüsusilə, heç olmaması yuxusuzluq xəstəliyinə səbəb olur. İsveçli alimlər müəyyənləşdiriblər ki, emosiyalarını boğan, onu heç kəslə bölüşməyən insanların yuxu pozğunluğu, depressiya, xroniki yorğunluq kimi xəstəliklərlə üzləşir. Özü də qadınlar tənha kişilərdən daha çətin yaşayırlar. Düzdür, 30-35 yaşlardan sonra dostluq əlaqələrinin insan həyatındakı rolu get-gedə azalır. Amma buna baxmayaraq, insanda formalaşan xroniki yuxusuzluq onun orqanizmində böyük problemlərə, hətta miokard infarkta səbəb olur. Alimlər bu qənaətə az dostları olub, miokard infarktı keçirən qadınlarla bağlı araşdırmalardan sonra gəliblər. Dostların azlığının təhlükəsi həm də ondadır ki, insan bütün pis-yaxşı hissləri öz daxilində tək yaşamağa məhkum olur.

“Sony” kompaniyası dünyanın ən yüngül noutbukunu istehsal edib. Yeni portativ kompyuter Vaio G-nin çəkisi 898 qramdır. Noutbuk Celeran, Care Solo U 130 və U 1400 prosessorları ilə, 40 və ya 80 peqabayt disklərlə və Bluthooth modulu ilə təchiz olunub. Yüngül çəkisi ilə paralel olaraq, noutbukun üstün cəhəti 12 saat yarım fasiləsiz işləyə bilməsidir.

YENİ NƏŞRLƏR

“Elm” nəşriyyatı tərəfindən ötən il “Hüseyn Cavidin söz dünyası” adlı maraqlı bir monoqrafiya buraxılmışdır. Rəyçiləri AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli, professorlar Şəmistan Mikayılov və Kamran Əliyev, elmi redaktoru professor Əmirxan Xəlilov olan bu əsərin müəllifi Sumqayıt Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, pedaqoji elmlər namizədi, professor Yusif Aslanovdur. Monoqrafiyada H.Cavidin həyat və yaradıcılığına yeni ədəbi-estetik baxışın prizmasından nəzər salınır, görkəmli elm-mədəniyyət xadimlərinin fikirləri, sənətkara həsr edilmiş poeziya inciləri seçilir və ümumiləşdirilir, əsərlərinin qısa məzmunu verilir, faktlar dəqiqləşdirilir və tədrisi məsələləri açıqlanır, təhlil olunur. Monoqrafiyadan Cavidsevərlər, ali və ümumtəhsil məktəblərində dərs deyən müəllimlər, bakalavr və magistr pilləsində təhsil alanlar istifadə edə bilərlər.

Yazıçı-publisist Nurəddin Ədiləli daha bir maraqlı əsərlə oxucuların görüşünə gəlib. “Qara sarmaşiq” (Bakı, “Nurlan” - 2008) adlanan bu kino-roman Azərbaycan xalqı üçün dövrün ən faciəli hadisələrindən olan Qarabağ probleminə həsr edilib. Əsərdə mübarizlik, ölməzlik ruhu, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq qayəsi, dünyanın ikili siyasətinin qarşıya çıxardığı ədalətsizliklər bədii şəkildə öz həllini tapıb. Əsərin qəhrəmanları vətən sevgisini hər şeydən üstün tutan adamlardır. Onları sərvət, şan-şöhrət yox, işğal altındakı torpaqlarımızın tezliklə azad olunması düşündürür. Yazıcının oxucuya çatdırmaq istədiyi ən böyük ideya vətənə, millətə əbədi məhəbbət, vətənpərvərliyə və qəhrəmanlığa çağırışıdır.

“Aşıqlar” (Bakı, Şirvanşir – 2008) Azad Qaradərəlinin 1998-ci ildə istifadəyə verilmiş eyni adlı kitabının yenidən işlənmiş, təkmilləşdirilmiş ikinci nəşridir. Bu kitabda müəllif Qarabağda, Azərbaycanın digər bölmələrində, o cümlədən, türk dünyasında öz adı, yeri olan Cavanşir sülaləsinin – otuz iki qolun ləyaqətli üzvü olan Məhəmməd bəy Aşiq Zəngilani, Əbdüssəməd bəy Aşiq, eləcə də Xosrov Cavanşirin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edilir. Gözəl şair və nəci b ziyalı olan üç şəxs – baba, ata və oğulun başına gətirilən müsibətlər əsərdə öz əksini tapıb.

“Oğuz eli” qəzeti xeyirxah bir təşəbbüslə çıxış etmişdir; qəzetin kollektivi tanınmış şair, tələbələri tərəfindən sevilən gözəl ziyalı Oqtay Rzanın 70 illik yubileyi münasibəti ilə oxuculara nəfis bir buraxılış təqdim etmişdir. “Yazıçı” adlanan bu buraxılışda şairin həyatından parçalar, onu tanıyanların O.Rza barədə ürək sözləri, müxtəlif dövrlərdə foto lentin yaddaşına köçürülmüş, bir-birindən maraqlı şəkillər öz əksini tapmışdır. Oqtay Rzanın şeirlərindən nümunələrin verilməsi buraxılışı daha maraqlı və yadda qalan etmişdir.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:

ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

**Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09**

**Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 700.**

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisənziya V 236.**

**Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.
Çapa imzalanıb: 29.12.2008.**

**Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır. Bir nömrənin abunə
qiyməti 2 manatdır.**

INDEKS 1012

